

XO3 0 (433ep)
758

СТРАТЕГІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

ФІЛОСОФСЬКО-
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ
ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ

*Академія педагогічних наук України
Українська Академія політичних наук
Інститут вищої освіти
Полтавський державний педагогічний університет
ім. В.Г. Короленка*

Стратегія українського державотворення
Філософсько-політологічний та економічний аналіз

Філософія. Економіка. Політика. Освіта

Збірник наукових праць

*Київ-Полтава
2000*

ББК 87.6 (4 Укр.)

УДК 130 С 83

ISBN 966-7653-15-3

Стратегія українського державотворення . Філософсько-політологічний та економічний аналіз (Філософія. Економіка. Політика. Освіта) — Київ — Полтава: «АСМІ», 2000.— с.198.

Редакційна колегія: Л. Губерський, член-кор. НАН України, докт. філос. наук, проф. (керівник); В. Андрущенко, член-кор. АПН України, докт. філос. наук, проф.; А.Бойко, член-кор. АПН України, докт. педагог. наук, проф.; А. Герасимчук, докт. філос. наук, проф.; Г. Волинка, докт. філос. наук, проф.; П. Кравченко, канд. філос. наук, доц.; В.Кремень, академік АПН України, докт. філос. наук, проф.; М. Михальченко, докт. філос. наук, проф.; В. Пашенко, член-кор. АПН України, докт. істор. наук, проф.; В.Пашук, докт. істор. наук, проф.

Рецензенти

з філософії - М. Мокляк, докт. філос. наук, проф.
В. Скуратівський, докт. філос. наук, проф.
М. Лукашевич, докт. філос. наук, проф.

з політології - В. Журавський, докт. політ. наук
В. Бебик, докт. політ. наук
Ф. Кирилюк, докт. філос. наук

з економічної теорії- А. Чухно, докт. економ. наук, проф.
А.Філіпенко, докт. економ. наук, проф.
Б.Холод, докт. економ. наук, проф.

Науковий редактор — В.Тітов, докт. філос.наук, проф, завідувач кафедри логіки Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого

Затверджено до друку вченою радою Полтавського державного педагогічного університету (прот.№8 від 24.02.2000р.)

Наукове видання

Українська юридична академія
Інв. № 96489

© Колектив авторів, 2000
© АСМІ, 2000

Зміст

<i>Від редакції.</i> Стратегія українського державотворення: проблеми теорії та практики.....	4
<i>П. Кравченко.</i> Історичні передумови формування ідеалу незалежної України.....	5
<i>Л. Губерський, В. Радчук.</i> Реформи здійснюються молодими.....	22
<i>В. Саранін.</i> Стратегія українських реформ: ідея сталого людського розвитку.....	46
<i>Б. Білобров.</i> Соціальна спрямованість реформ: від мети до реалізації.....	56
<i>В. Андрущенко, В. Огнев'юк.</i> Освіта України XXI століття: головні пріоритети.....	64
<i>К. Ващенко.</i> Антиконтфліктні технології: теоретичні засади та українська дійсність.....	78
<i>Л. Яковенко.</i> Проблеми державного регулювання у перехідній економіці.....	88
<i>Т. Андрущенко.</i> Українська глобалістика: проблеми осмислення.....	99
<i>В. Пащенко.</i> Свобода совісті в Україні. Важкий шлях до істини.....	101
<i>В. Андрущенко.</i> Демографічні характеристики державотворення.....	114
<i>С. Шейко.</i> Вплив сучасних політологічних концепцій свободи волі людини на формування громадянського суспільства в Україні.....	129
<i>О. Нестуля.</i> Особливості пам'ятко-охоронного руху в Україні 1917 - 1991 рр. та актуальні завдання збереження історико-культурної спадщини на сучасному етапі.....	147
<i>Нгуєн Ван Зунг.</i> Про філософське основоположення ідеї демократії.....	161
<i>Нгуєн Куок Вінь.</i> Модернізація влади: проблеми формування сучасних політичних систем в країнах АСЕАН.....	169
<i>Нгуєн В'єш Хоа.</i> Ринок праці та людський капітал во В'єтнамі.....	176
<i>Л. Усанова.</i> Державність у контексті сім'ї.....	182
<i>Нгуєн Вінь Фіонг.</i> Управление иностранными инвестициями во В'єтнамі: опыт привлечения и проблемы.....	192
<i>Наші автори</i>	195
Перелік закладів обов'язкової розсилки збірника	196

ВІД РЕДАКЦІЇ

Стратегія українського державотворення: проблеми теорії та практики

Такою була головна тематична спрямованість науково-практичного семінару, проведеного в Києві вченими Академії політичних наук України, Інституту вищої освіти АПН України та Полтавського педагогічного університету в грудні 1999 р., та науково-практичної конференції, що відбулася в Полтаві в березні 2000 р. Немає особливої потреби доводити, що ця тематика є актуальною, теоретично і практично значущою. Реформи — це життєвість держави, головне джерело підвищення добробуту населення, входження України у світ як країни розвинутої, багатой і перспективної для співробітництва. На жаль, реформи в Україні здійснюються хаотично, без належного теоретичного обґрунтування, апробації різноманітних нововведень на регіональному чи місцевому рівня. Учені все ще залишаються пасинками великої загальнонародної справи. Їм відмовляється не лише у гідній їх статусу заробітній платі, але й у самому праві бути почутими в розмаїтті «реформаторських пропозицій», які, як осінній дощ, сиплють на розрихлену землю України свою холодну мжичку.

Наш семінар та конференція зовсім не претендують на повне і всебічне охоплення реформаторської тематики. Вони є лише однією з весняних теплих краплин, і не більше. Їх учасники — науковці, яких об'єднує спільне прагнення пошуку істини, порівняння трансформаційних процесів у різних країнах, зокрема в Україні та В'єтнамі, бажання висловити свою обґрунтовану думку, можливо, десь і в чомусь відмінну від тих, котрі нині домінують у теорії та практиці державотворення. Сподіваємося, збірник буде цікавим і корисним для всіх, кого об'єднує державотворча тематика.

Кравченко Петро Анатолійович — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка

Історичні передумови формування ідеалу незалежної України

Віковічне прагнення українців до незалежного існування, право на власне волевиявлення, розбудову самостійної держави перетворилося на одвічну мрію, ідеал суспільного буття, яким керувалося не одне покоління [1]. Шлях до незалежності в історії України позначено такими віхами: визволення від татарського поневолення [2], припинення литовсько-польських змагань, союз із Росією та пов'язані з ним українське відродження і подальша боротьба проти Російської імперії, утворення СРСР, проголошення Акту незалежності 1991 року і референдум, який став початком розбудови суверенної держави.

Зазначимо, що термін «Україна» був відомий ще в XII ст., і це засвідчує одна з найдавніших писемних пам'яток — Київський літопис 1187 р., де слово «Україна» використовується для назви території Південної Русі. Так, літописець після загибелі князя Володимира Глібовича в бою з половцями зазначає: «...і плакашася по ньом всі переяславці... о ньом же Україна много простона». Із 1213 р. у літописах вживається термін «Україна» щодо Західної Волині, а з XVI ст. у фольклорі та офіційних політичних документах (Литовська метрика) «Україна» і «Вкраїна» поширюється на власне-українські етнічні території. У народних піснях, думах слово «Україна» стає домінуючим, а в XVII ст., під час Визвольної війни 1648-1654 рр., — єдиним для національного самовизначення.

У європейській політиці термін «Україна» набув поширення з XVII ст., ним Г.Левассер де Боплан в «Описі України» (30-40

рр. XVII ст.) позначає територію, «що лежить між кордонами Московії і Трансільванії». Водночас використовувалася й традиційна назва «Руська земля» для безпосередньо українських земель у складі Литви та Польщі. У той період на території України існували етнічно визначені локальні території: Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина, Буковина, Волинь, Поділля, Сіверщина, Слобожанщина. Визначально, що в XVI-XVII ст. поряд зі словом «українці» для позначення населення центральної України використовується термін «черкаси».

Із XVII ст. з'являється назва «Мала Русь», яка використовується за аналогією до поділу Греції на митрополію (Мала Греція) щодо колоній (Велика Греція). Це пов'язано з прийняттям «Московією» у XVI ст. терміна «Русь» та визначенням земель України як «Малої Русі», що надавало їм колоніального статусу.

Безпосередній процес становлення української народності здійснювався приблизно з XII до середини XVII ст. на території, яка охоплювала південно-західні землі Стародавньої Русі, і пройшов певні історичні етапи.

На першому етапі (XII-XIII ст.) розпочався процес зародження первісних ознак української народності: мовних, культурних, господарських особливостей, антропологічного складу населення тощо.

На другому етапі (XIV-XV ст.) відбулося формування складових ознак української народності: спільності території, системи економічних зв'язків, особливостей мови і культури, національної психології, утворення єдиної самосвідомості українського населення і фіксації цієї самосвідомості в самоназві «українці» та в назві етнічної території— «Україна».

На третьому етапі (XVI — перша пол. XVIII ст.) здійснився процес остаточної консолідації української народності навколо ідеї національного визволення і відродження української державності. Завершення процесу становлення української народності пов'язане з Визвольною війною 1648-1654 рр., наслідком якої було утворення Української національне

національної держави, а також визнання її самостійною іноземними державами.

Наукове забезпечення процесів утвердження незалежного розвитку України полягає у визначенні обґрунтованих концептуальних основ державотворення, які мають виявити напрям розвитку, його можливі етапи та завдання, стануть підвалинами державотворення як свідомого цілеспрямованого діяння. До таких концептуальних основ належить українська національна ідея.

Історично основу формування української національної ідеї не обов'язково пов'язувати з національно-визвольними змаганнями, які мали форму визвольної боротьби проти польського, турецького та російського поневолення. Ураховуючи, що до XVIII ст. Україна була форпостом Європи на Сході та протистояла натискові тюрксько-ісламського світу [3, с.798], самоусвідомлення себе крайнім кордоном відданого Христу люду, котрий відстоює християнську віру, становить підвалину самовизначення через ідею вселенської місії, покладеної Богом на український народ.

З одного боку, людина з такими уявленнями виходить за межі індивідуального існування, усвідомлюючи своє місце в розмаїтті цілісного буття; з іншого — уперше стає на шлях, який їй належить пройти як особистості, неповторній індивідуальності, здатній іноді протиставити себе світові у ролі самітника, пророка, філософа. Тому зорієнтована на місіонерство національна ідея може мати духовно обумовлену самостійність, а не історично обмежену мету, що визначена лише конкретними обставинами національно-визвольної боротьби, і має сенс лише як відповідь на національний гніт чужинців.

Тривалий історичний час засобом розв'язання суспільних проблем без окремих інституцій, які своєю головною функцією мали б регулювати відносини законами та правом, була спільна думка громади. Громадська думка, на відміну від законодавчого акту, не становить формального

вирішення певної проблеми, а є конкретно-розумовим її розв'язанням, оскільки вона завжди репрезентує особливий стан масової свідомості — почуття, настрої, судження, ідеї, погляди та інші вияви соціальних ставлень суб'єктів різних спільностей аж до нації включно. Слід нагадати, що громадська думка фактично була територіально-адміністративним органом самоуправління в Україні, котрий у різних формах існував із часів Київської Русі до утворення УРСР. Суб'єктами громадської думки виступали здебільшого збори (сходи) повнолітніх чоловіків, голів родин, виборного сільського (чи козацького) начальства. Цей статус мали також громадське віче («копа»), копні суди, земельна та церковна громади тощо. Громадська думка була вирішальною у справах місцевого управління, судочинства, спільного землекористування, оподаткування тощо.

Спільна думка громади є особливою соціокультурною стороною духовного життя людей, у якій передається велике розмаїття і водночас цілісність суспільної свідомості, її зорієнтованість на буденність через критичне ставлення людей до дійсності. Саме тому наявність соціальної оцінки в громадській думці є її визначальною ознакою як особливого стану масової свідомості. Вона має характер колективного судження, що позначене пануючими в тому чи іншому соціальному середовищі суспільними нормами та цінностями, її суспільна сутність виявляється в оцінках соціальних явищ, подій та процесів з погляду інтересів певної спільності.

Як вияв колективного розуму, громадська думка може бути тривалий час стабільною, закріплюватись у звичаях і традиціях соціальних спільностей, але плинність та змінність є її характерними рисами. Сталість, зрілість та інтенсивність громадських думок свідчать про увагу суспільства до тих або інших соціальних проблем, виявляють силу переконання в необхідності їх конкретного розв'язання.

Завдяки названим рисам громадська думка не є простим відображенням суспільного буття, як це стверджує марксизм.

Вона безпосередньо «вплетена» в саму поведінку соціуму і не існує поза нею. Саме тому соціологи досить точно можуть прогнозувати реальну поведінку людей шляхом емпіричного фіксування вербальної поведінки респондентів. 131

Громадська думка відіграє важливу роль у суспільному житті. Насамперед вона є дійовим інститутом демократизації суспільства, бо не прислухатися до неї не може жодна влада. Вона забезпечує дійовий зворотний зв'язок у системі соціального контролю і соціального управління. У демократичних країнах законодавча, виконавча та судова влада зважає на думку громади як «четвертої влади» і надає великого значення її вивченню. Загалом, рівень вивчення і врахування громадської думки вважається показником рівня демократизації суспільства. Гальмування прогресивних реформ в Україні також значною мірою визначається ігноруванням конструктивного потенціалу спільної думки громади.

Та все ж факт феноменальної здатності народу до самозбереження, самоідентифікації себе як «єдиного роду-племені» в умовах тривалого перебування у складі різних імперій є підставою для розгляду питання про наявність незалежного від окремих індивідів ментального утворення, що може бути виявлене та усвідомлене за допомогою філософського рефлексування певної національної ідеї. Оскільки найвиразніше національна ідея висловлювалася свідомо зорієнтованими на неї особистостями (філософами, націоналістами), огляд різних філософських та націоналістичних концепцій убачається доречним.

Використовуючи доробок відомого в діаспорі дослідника історичної спадщини українського націоналізму І.Лисяка-Рудницького, ми будемо дотримуватися окресленого ним поняття «націоналізм» у двох значеннях. Перше — націоналізм як поняття однозначне з патріотизмом і самостійництвом, коли люди вважають, що можуть розв'язувати проблеми свого повсякденного буття незалежно від уявлень та веління сусідів. Відомими представниками патріотичного

націоналізму були А. Антонович, М. Грушевський. Друге — націоналізм як партійно-політична течія. Тут поняття «націоналізм» часто тлумачать як «інтегральний націоналізм», і це досить виразно проілюстровано теоретичною системою Д. Донцова та В. Морозова, практикою радикального крила ОУН та УНА-УНСО. Поняття «інтегральний» означає уявлення про необхідність тотального охоплення українською національною ідеєю всіх сфер життя (побут, виробництво, культура, політика тощо) свідомого націоналіста, котрий є головною діючою особою історії і має право визначати власним волевиявленням (моральним та фізичним) долю інших людей.

Не вельми складний аналіз цих двох значень терміна «націоналізм» виявляє принциповий антиномізм їхнього змісту: антишовінізму та шовінізму.

Так, патріот, який визнає самостійність (свободу) як вищу цінність людини, знаходиться на класичних позиціях гуманістичного вчення, бо концептуальний підхід до розуміння поняття «свобода» вимагає визначення онтологічних підвалин (умов існування) буття такого феномена. Історія філософії може запропонувати кожній освіченій людині обґрунтовані теорії (Г. Гегеля, І. Канта, Г. Сковороди та ін.), які переконують кожного, хто здатний міркувати і має здоровий глузд, що «золоте правило моралі» як невіголошена підвалина суспільного буття становить найголовнішу умову особистої і суспільної свободи. Науковий аналіз дозволяє визначити сукупність моральних принципів та норм, що стають умовою існування будь-якого суспільства [4, с. 19-39]. Такі моральні принципи і норми називають «загальнолюдськими», і до них належить передусім категоричний імператив І. Канта: «Поводься так, щоб правила, якими керується твоя воля, могли бути загальними правилами, якими всі можуть керуватися у своїх діях стосовно тебе». Отже, якщо ти здійснюєш насилля над кимось, тоді кожний має моральне право здійснити насильство над тобою. Тому, визнаючи своє право на власне національне

волевиявлення, націоналіст-самостійник повинен визнавати право кожної людини на свої суверенні права незалежно від національних уподобань. Це конкретна антишовіністична позиція.

Голова Генерального Секретаріату — першого уряду незалежної України — Володимир Кирилович Винниченко свої соціально-філософські та політологічні погляди найбільш повно виклав у книзі «Відродження нації» (1920). Із 1937 р. він розгорнув дипломатичну акцію за проголошення України незалежною державою під протекторатом Ліги Націй, убачаючи основу своєї державобудівничої концепції у розбудові держави, яка є умовою творчого волевиявлення здатної до цього особистості.

Інтегральний націоналіст, вважаючи, що тотальне підпорядкування українській національній ідеї усіх сфер життя представників керівної частини певного народу є підставою, щоб ця ланка визначала власним волевиявленням долю інших людей, неусвідомлено вважає націоналізм теорією поневолення. Хоча вислів «неусвідомлено» досить умовний, бо Гітлер, Муссоліні цілком усвідомлено виголошували принцип націонал-шовінізму. Отже, інтегральний націоналізм — це конкретно шовіністична позиція.

Аргументацію своєї позиції інтегральний націоналізм убачає в запереченні утопізму, і передусім анархістського.

Анархізм як соціально-політична доктрина та суспільно-політичний рух проголошує своєю метою та місіонерським покликанням звільнення особистостей від усіх різновидів політичної, економічної і духовної влади. Анархізм (М.Бакунін, П.Кропоткін, Н.Махно, П.Прудон, М.Штірнер) декларує ідеал суспільного буття, у якому відсутнє панування людини над людиною. Згідно з такими ідеями, безумовна свобода людини як вища цінність виключає будь-яке державне управління навіть у демократичних формах. Відповідно до аргументів

анархістів, суспільне життя людей слід будувати на взаємній згоді і самоуправлінні, а свобода індивіда може бути реалізована в асоціації, де кожний керує тільки собою; асоціації мають права входити у федерації, зберігаючи при цьому автономію.

Багато хто з прихильників анархізму, заперечуючи насильство над особистістю в «анархічному раю» майбутнього, вважав за можливе і навіть необхідне застосовувати насильство нині в боротьбі проти «злочинного суспільства», яке пригноблює людину, а тому для анархізму характерна практика терору. В Україні спроби здійснити ідеали анархізму пов'язані з революційною діяльністю Н.Махна. Найбільш яскраво анархісти виявили себе під час громадянської війни в Іспанії (1936-1939 рр.), де активних прихильників анархізму налічувалося понад 700 тис.

Критика анархізму здебільшого будується на визнанні людяності основою індивідуального існування. Загальновідома теза І.Берліна про «мудрість виду, що не залежить від глупоти одиниць» [5, с.177], має серйозну біологізаторську аргументацію завдяки вченню Дарвіна, котрий вважає приреченим одинака в боротьбі за існування.

Цікавий огляд аргументів відомого німецького філософа Г.Фіхте щодо вказаної проблеми наводить сучасний англійський філософ, лауреат Нобелівської премії Ісая Берлін у праці «Націоналізм як ідеологічний, соціальний та духовно-культурний феномен»: «Під час еволюції, характер якої не повинен викликати здивування, націоналізм у розвиненій формі набув такого статусу: у разі неможливості узгодити потреби організму, якого я частина, з цілями інших груп, мені або суспільству, якого я невіддільний член, немає іншого виходу, як лише примусити ті групи (якщо потрібно, то силоміць) поступитися мені або моєму суспільству. Ліквідувати перешкоди — це нагальна потреба, якщо моя група — назвемо її народом — має вільно вивершувати свою справжню природу» [6, с.657-658].

Здебільшого критика утопій за своїм походженням формально

пов'язана із сатиричною традицією Ф.Вольтера, У.Ірвінга, С.Батлера. На відміну від утопії, вона забезпечує можливість реалізації соціальних ідеалів та досягнення різними методами реального суспільного устрою. Тому критика анархістських утопій ґрунтується на переконанні, що будь-які прагнення будувати реально справедливий суспільний устрій, спираючись на некритичне сприйняття ідеалів, призводить до соціальних катастроф. Підтвердженням цього слугують жовтневі події 1917 р. [7, с.46-50] та наслідки діяльності анархістів на початку ХХ ст. у Росії [8, с.3-20].

Характерним для авторів антиутопій є перехід від заперечення, ігнорування планів перебудови суспільства до використання методології фальсифікаціонізму (К.Поплер), яка передбачає варіанти втілення анархістського ідеалу, що спричинить появу почуття жаху перед перспективою впровадження їх у життя. Тому в суспільній думці значного поширення набуває положення, що утопія є насильством над дійсністю, над людською природою, бо сприяє утвердженню тоталітарного устрою, і будь-яке майбутнє, що ідеалізується в утопіях, може бути лише гіршим, ніж сьогоднішнє. Такий підхід свого часу лаконічно сформулював М.Бердяєв: «Утопії мають вигляд значно більшою мірою здійснених, ніж у це вірили раніше. І сьогодні перед нами стоїть питання, що мучить нас зовсім по-іншому: як позбутися їх цілковитого здійснення» [9, с.83]. Показовою в цьому плані є переоцінка ролі утопій відомим філософом і соціологом із США Л.Мемфордом. Якщо в «Історії утопій» (1922) він убачав програму перебудови суспільства на справедливих засадах, то в повоєнні роки під впливом осмислення подій в Іспанії Л.Мемфорд вважає анархістську утопію «кошмаром, що може бути реалізованим».

Найбільш відомими антиутопічними творами є романи «Обезьяна и сущность» О.Хакслі, «Ферма животных», «1984» Д. Оруела, «Механический апельсин», «1985 год» Е.Бьорджесса, «Возвышение меритократии» М.Янга, «Повелитель мух» У.Голдінга, «Миф о машине» Л.Мемфорда, «Исследование видов

человечества на будущее» Р.Хейлбронера тощо.

Відомий німецький філософ, фундатор теоретичного напрямку «філософія життя», один із теоретиків осмисленого підходу до явищ соціальної дійсності і культурологічної школи «історії духу» Вільгельм Дільтей виголосив важливе міркування, що життя є буттям людини в певній культурно-історичній реальності. Світ історії — це світ людських діянь. Цим суспільне буття відмежовується від світу природи. Його погляди формувалися під впливом традицій німецького ідеалізму і романтизму, які возвеличували суб'єктивний світ особи, роль історичного і культурного середовища, а також ідеї позитивізму, де акцентувалась увага на безпосередньому розгляді фактів свідомості, антиметафізичному їх витлумаченні.

Цьому має слугувати запропонований В.Дільтеєм метод «розуміння» як осягнення певної духовної цілісності, споріднене з інтуїтивним проникненням у життя. Розуміння внутрішнього світу особи досягається за допомогою інтроспекції (самопостереження), а зовнішнього — шляхом «співпереживання», «вчування» світу іншого. Цей підхід дуже схожий на концепцію «сродності» відомого українського філософа Г.Сковороди. Таке усвідомлення методу протиставляється «поясненню», яке застосовується в природознавстві.

Принцип розуміння використовувався В. Дільтеєм для інтерпретації явищ культури минулого, коли окремі факти і процеси розглядались як складові цілісного духовного життя епохи, народу, нації. Цей концептуальний підхід отримав назву «герменевтика». Теоретично-методологічні положення герменевтики В.Дільтея лягли в основу такого філософського напрямку, як екзистенціалізм.

Отже, спроба представників анархізму використати екзистенціальне виправдання своїх міркувань як учення про право кожної людини на вільне волевиявлення не відповідає змісту екзистенціальних уявлень про сутність індивідуального буття людини. Сенс людського буття саме в суспільному її існуванні, а не в запереченні суспільності [10, с.40-49].

Розглядаючи суспільне буття як реальну підвалину, необхідну умову існування індивіда, кожна особа повинна визнавати певну людність своєю вищою цінністю. Таке усвідомлення на відповідному історичному етапі неодмінно породжує ідею суспільного існування. Однією з найпоширеніших ідей у цьому плані цілком логічно можна визнати національну ідею, а в нашому конкретному випадку — українську національну ідею.

Серед української інтелігенції ідея природної основи суспільного, народного і національного життя була надзвичайно поширеним явищем. Прикладом слугують наукові ідеї Данила Велланського (1774-1847) — представника філософії українського романтизму.

В одній зі своїх наукових праць «Основные начертания общей и частной физиологии, или физика органического мира» (1836) Д.Велланський, обстоюючи принципи філософії Г.Сковороди, згідно з якими лише «синтез умозріння і досвіду» може відкрити шлях до істини, вважає, що все різноманіття матеріального світу відповідає ідеї, котра є неподільною, але міститься в цьому різноманітті, у речах. Єдність природи знаходить вияв в об'єктивній формі — одухотворенні істоти. «Земна природа — суцільний організм, у якому тварини, рослини та мінерали містяться як окремі члени єдиного тіла, що утворене одним і тим же життям». Пошук загальної єдності природи переконує його в тому, що суспільне існування підвладне загальній єдності в природі. Формою існування такої природної єдності в суспільстві Д.Велланський визнає «дух народу» — відчуження єдності певної людності.

В осмисленні шляху формування ідеалу незалежної України особливе місце посідає творчість Пантелеймона Куліша (1819-1897). Його літературна і наукова діяльність надзвичайно суперечливі, оскільки відсутні тексти суто філософського характеру. Але саме його історичні дослідження стали систематичним теоретико-практичним використанням принципів та ідей, які обґрунтував Г.Сковорода. Тому праці П.Куліша, по суті, є перевіркою творчого доробку мандрівного

філософа на «життєвість» і відповідність дійсності.

П.Куліш пройшов досить складний шлях пошуку істини, коли його світогляд змінювався від романтизму до позитивізму. Він еволюціонував від релігійного світогляду до культу миротвориці-науки, від православ'я до ідеї природної релігії, спільної для всіх людей і народів.

П.Куліш перекладав священні писання українською мовою. У кінці 60-х років у Львові вийшли друком «П'ять книг Мусієвих», «Псалтирь», «Книги Іова», «Четвероєвангеліє». Немало зробив він і як учитель, залишивши нащадкам ґрунтовну педагогічну спадщину. Для тих, хто навчався грамоті, Куліш створює «ГраMATку», що стала основою правопису й увійшла в історію як «кулішівка». Неабиякий фольклорист, він збирає народні пісні, продовжуючи традиції Гоголя, Максимовича, Шевченка. Убачаючи в народній пісні відбиття неповторного національного духу, Куліш своїми пошуками прагне передати всю глибину світорозуміння українського народу з притаманною тільки йому неповторною специфікою.

Провідна ідея творчості — ідея України. Все у світі розпадається на дві групи залежно від ставлення до України. Основним у творчості П.Куліша був принцип подвійності людини, двох природ, двоякого ества душі, що було теоретичним розгортанням принципу, обґрунтованого ще Г.Сковородою. Ідея «внутрішньої людини» і зовнішнього в людині глибоко вразила П. Куліша і стала домінантою його «творчих еволюцій».

«Серце» і «зовнішнє» людини завжди перебувають у конфліктній ситуації. Це боротьба душевної «глибини» і «поверхні». «Серце», «внутрішня людина» пов'язана з Україною, з рідним краєм, з батьківщиною. «Забути» про неї можна лише тоді, коли зовнішнє бере гору над внутрішнім у людині. На «внутрішньому» можна і треба збудувати ідею України, «зовнішнє» слід відкинути як шкідливе й вороже. Так виникають антитези — минуле і сучасність, народна мова і штучна мова,

хутір і місто, Україна і Європа. Отже, запропонований Г.Сковородою категоріальний поділ на «внутрішнє» і «зовнішнє» дозволяє створювати досить складні системи уявлень про історичне буття українського народу, де певна духовна основа — «сердечність» — може посідати істотне місце як у самих історичних подіях, так і в дослідженні цих подій.

Схожі мотиви спостерігаємо і в уявленнях засновника Академії наук України Володимира Вернадського (1863-1945).

Володимир Іванович Вернадський — видатний природодослідник і мислитель-гуманіст, мінералог і кристалограф, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології, учення про біосферу та ноосферу, представник філософії космізму — у своєму світогляді прагнув до органічного синтезу природознавства і суспільствознавства [11, с.89-96].

Його відомі праці «Начало и вечность жизни» (1922), «Биосфера» (т. 1-2, 1926), «Живое вещество» (1978), «Философские мысли натуралиста» (1988) проливають світло на взаємозв'язки, що встановлюються між окремими живими організмами та окремими особами як підпорядковані єдиному закону «взаємозумовленості елементарних і складних утворень».

Колосальні зміни в усталеному порядку речей відбуваються завдяки втручанню людини в природу. В.Вернадський ставить на точну наукову основу розроблення уявлень про культурну біохімічну енергію. У цілому біохімічна енергія — це вільна енергія, що утворюється життєдіяльністю природних організмів; вона викликає міграцію хімічних елементів біосфери, формуючи її історію.

Поява людини в ряді висхідних життєвих форм означає, за В.Вернадським, що єдина природна еволюція переходить до використання нових засобів психічного, духовного порядку. Еволюція у першій мислячій істоті (*Homo sapiens*) породила небувале знаряддя для подальшого розвитку — розум, якому притаманна самосвідомість, можливість глибоко пізнавати та

перетворювати, змінювати себе і світ. Перша думка людини про себе і навколишню дійсність, перший найменший практичний винахід, ідею і проєкт якого передавали і вдосконалювали далі, стали підґрунтям інформаційного потоку відомостей, знань, концепцій, теорій, котрі дають нам уявлення про нову специфічну оболонку Землі (ноосферу), що немовби накладається на біосферу, не злита з нею, дія якої має прогресивно перетворюючий вплив. Вона тому й зветься сферою розуму, що виняткову роль у ній відіграють всенародно організовані, розумні, ідеальні реальності: творчі відкриття, духовні, художні, політичні, наукові ідеї, що матеріалізуються в природі та штучних системах завдяки цілеспрямованій суспільній діяльності.

У ХХ ст., на думку В.Вернадського, з'явилися визначні матеріальні фактори переходу до ноосфери, до здійснення ідеалу свідомо активної еволюції. Перший із цих факторів — всесвітність людства, скерованого певними ідеями, які люди визнають важливими для себе. Другий — можливо, вирішальний для створення ноосфери — єдність людства не тільки як соціального, а й природного організму (люди становлять єдине соціальне ціле щодо інших живих істот планети). Третій фактор — посилення свідомого впливу народних мас на хід державних справ та суспільних явищ, тому держави стають наслідком цілеспрямованого волевиявлення народів, а не випадковим збігом різних обставин. І, нарешті, четвертий — зростання науки, перехід її в потужну силу створення ноосфери.

В.Вернадський вважав необхідним організувати «Інтернаціонал учених», який культивував би «свідомість моральної відповідальності учених за використання наукових відкриттів».

Визнаючи роль свідомого суспільного буття, аналізуючи його як чинник історичних подій, слід враховувати й роль особистісного ставлення конкретного індивіда.

Людина часто здійснює справедливий, правильний вчинок без зайвих вагань, діючи лише за неусвідомленим порухом душі.

Не розум є джерелом і поводитирем доброчесності, а своєрідний рух почуттів: спочатку повинно виникнути прагнення до доброчесної діяльності, а вже згодом розум зважає і судить.

Якщо у європейській філософській думці протягом сторіч формувалася дефініція стратегії вчинку як панування людини над собою, як самоконтроль, самообмеження на ґрунті самосвідомості, як придушення низьких та культивування високих усвідомлених прагнень, дій, спрямованих на служіння людям, то уже в К'єркегора, Шопенгауера в концепції філософії життя, а особливо в екзистенціалізмі, домінує віддача себе спонтанному вияву суб'єктивності, безмежної та неорганізованої стихії ірраціонального, перед якою втрачає сенс будь-яка розумність, ефективність людської дії, цінність цивілізації.

Екзистенціальне тлумачення вчинків людини будується на відсутності або запереченні принципової важливості конкретної етико-філософської позиції, що іноді обумовлена підміною понять: так, самопожертва й подвиг мають сенс самі по собі, важливо не те, в ім'я чого людина жертвує собою, а сам факт жертви. Війни, індустріалізація та технологізація процесу масових убивств, урбанізація й обожнювання техніки, екологічні катаклізми, відчуження, зародження «ринкової людини» спричинили перекручення або забуття фундаментальних цінностей культури. Бездуховність стала глобальною проблемою нашого часу, хоча раціоналізм людської діяльності підвищився. Зовнішній репресивний тиск раціоналізації життя сприяє перетворенню людини в соціальний автомат (маріонетку, манекен). Зразком такого перетворення є диктатура сталінського типу.

Сталінізм починав формуватися з 1922 р., коли Генеральним секретарем більшовицької партії було обрано Й.Сталіна. Його діяльність пов'язана з масовим тероризмом. Сталінізм передбачав широке застосування практики репресій за національними ознаками проти цілих народів, зокрема проти українців, штучно створюючи голодомор на значних територіях

(у 30-ті роки в Україні загинуло від репресій понад 10 млн. осіб).

Діяльність Й.Сталіна в роки другої світової війни характеризується значними прорахунками стратегічного характеру у відносинах з фашистською Німеччиною, деморалізованістю на початку війни, тактичними помилками командного складу під час військових операцій, людиноненависництвом до радянських воїнів. Подальша політика масових репресій стала причиною невиправданих утрат. Диктатура коштувала радянському народові багатомільйонних жертв, які вважаються безпосередньо наслідком некомпетентного керівництва [12, с.71-95].

У післявоєнний період масові репресії в СРСР тривали до 1953 р.. Диктатура Й.Сталіна і більшовицької партії дискредитувала ідею соціалізму і визначила розвал як «соціалістичного табору», так і СРСР [13, с.56-62].

Література

1.Грабовський Сергій, Шкляр Леонід. Від колонії до незалежної держави: початок шляху // Розбудова держави. — 1996. — №1. — С.7-12; №2. — С.9-13; №3.

2.Вовк Тетяна, Отрощенко Віталій. До питання про так зване золотоординське іго в Україні // Сучасність. — 1997. — №5.

3.Римаренко Ю.І. Українська національна ідея та націоналізм // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Римаренко Ю.І. — К., 1996.

4.Капустин Б.Г. Современность — как принуждение и как свобода // Вопросы философии. - 1998.- №3.

5.Берлін І. Чотири есе про свободу. — К., 1994.

6.Берлін І. Націоналізм як ідеологічний, соціальний та духовно-культурний феномен // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.

7.Скуратівський Вадим. До 80-річчя 1917-го. Ювілейні нотатки // Сучасність. — 1977. — №12.

8. Федотова В.Г. Анархия и порядок в контексте российского посткоммунистического развития // Вопросы философии. — 1998. — №5.

9. Бердяев Н.А. Смысл и назначение истории. — М., 1990.

10. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии. — 1998. — №2.

11. Лучка—Гай Елизабет. Чи був Володимир Вернадський українським націоналістом // Сучасність. — 1997. — №1.

12. Білокінь Сергій. Більшовизм: механіка тотального винищення населення // Сучасність. — 1998. — №4, №5.

13. Кульчинський Станіслав. Феномен радянської державності // Розбудова держави. — 1996. — №6.

Леонід Губерський,
Віктор Радчук

Губерський Леонід Васильович — член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, директор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка

Радчук Віктор Кирилович — стажист-дослідник Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка

Реформи здійснюються молодими

«Молодість — це така «негативна» риса характеру, — говорять жартівники, — яка швидко проходить». І це дійсно так. Молодою людина буває не завжди. Звичайно, якщо під «молодістю» розуміти «стан душі», то можна з упевненістю сказати, що знайдеться не один десяток тисяч людей, які цей стан зберігають протягом усього життя. У даному випадку мова йде про інше: про певну соціально-демографічну групу, віковий ценз уходження до якої розташовується на межі 15-17, виходу — 28-30 років. Деякі вчені демографи, щоправда, позначають «верхню планку» кордонів молоді 33-35 роками. Особливо, коли мова йде про молодих науковців, музикантів чи поетів, одним словом, людей творчого пошуку. Однак можна вважати загальноприйнятою тезу про те, що: молодь — це соціально-демографічна верства, група суспільства, яка виділяється в основній сукупності людей віковими характеристиками (15-28 рр.), особливостями соціального становища й обумовленими цим та іншими факторами соціально-психологічними параметрами.

Питома вага молоді цього віку в загальній чисельності постійного населення України становила лише 19, 7 %, а її кількість не перевищувала 10 млн. осіб (на 1.01.97 р.). Ця ситуація

не може не викликати занепокоєння.

У колишньому СРСР молодь складала третину суспільства. І хоч можна зрозуміти певну умовність і пропагандистську спрямованість колишньої статистики, фактом залишається значне постаріння українського народу. Без його суттєвого омолодження, без підтримки молоді розмова про майбутнє держави перетворюється у фарс; гасло ж: «Майбутнє належить молоді», яким так полюбляють козиряти деякі політики, є не що інше, як розхожий міф, розрахований на чергову «партію» тих, хто нині входить у цю вікову категорію й лише мріє ще про своє гідне місце в суспільстві.

Українській молоді живеться сьогодні нелегко. Соціально-економічні негаразди стримують можливості її ефективної соціалізації. З другого боку, вони ж обумовлюють суперечливий процес своєрідного «старіння» молоді — деформацію світогляду, кризу переконань, краху надії та сподівання. Значна частина молоді нині мислить «дорослими категоріями», вона відмовилась від такого важливого принципу світосприйняття, як щирість. Молодь не лише мало читає, але й мало сміється, відкрито жартує. Вона не розуміє безкорисливості, пасує перед фундаментальними цінностями.

Боляче «вдарили» по молоді такі соціальні процеси, як загальне зниження рівня життя населення, безробіття, припинення роботи значної кількості промислових підприємств, зниження рівня медичного обслуговування, криміналізація суспільства, корупція й хабарництво. Не менш вразливо молодь переживає погіршення екологічної ситуації, кризу моралі й культури. Молодь боляче реагує на некомпетентність і нечесність представників місцевої влади. Як ніяка інша категорія людей, молодь відчуває на собі тиск таких суспільних негараздів, як пияцтво, розповсюдження наркотичних речовин, проституція, безпритульність.

На щастя, життя забарвлене не лише чорними чи сірими, але й більш яскравими фарбами. Це, безсумнівно, стосується й

молоді. Нинішня українська молодь більш освічена, володіє новими професіями (спеціальностями), є носієм нового способу життя і соціального динамізму. Молодь більш прагматична і вимоглива. Вона не мириться з несправедливостями. Молодь активніше й цілеспрямованіше сприймає перспективу демократизації й становлення ринкових відносин і з готовністю підхоплює все те, що відповідає її уявленням про майбутнє, добро і справедливість.

Сучасна українська молодь у своїй більшості є носієм державництва, тобто ідеології розбудови і зміцнення української незалежної держави, національної ідеї державотворення. Зрозуміло, у цьому, як і в багатьох інших справах, молодим бракує досвіду, належних знань, терпіння. Молодь «горить перспективою».

Історичний досвід, знання, культура не лише застерігають від поспіху, але й підказують варіанти прийняття рішення, можливих напрямів практичної діяльності. Саме тому, коли ми говоримо про «майбуття» (яке «має належати молоді»), ми одночасно повинні говорити і про «минуле», без знання якого про цивілізоване «майбутнє» не може бути й мови.

Досвід поколінь передається лише через покоління, які живуть поруч. Молоді «підпирають» старших. Старші, як мудрі, усе ще намагаються «довнести» своє сокровенне до тієї справи, котрій присвятили життя. Середнє покоління, як місток, зв'язує усі соціально-демографічні групи в єдине ціле. І лише тоді, коли в суспільстві домінує злагода, коли син шанує батька й діда (і навпаки!), процеси творення соціального здійснюються позаконфронтаційним чином, примножуючи добробут суспільства в цілому й кожної особистості зокрема.

Історія не існує сама по собі. Вона пов'язана з розвитком окремої людини і зміною та розвитком людського суспільства, що розгортається на вертикальному (у часі) і горизонтальному (у просторі) зрізах. Тобто в кожен конкретний час живуть і діють різноманітні класи, нації соціально-професійні й вікові групи. Взаємостосунки між ними формують обличчя того чи іншого

часу. Разом з цим через минуле, теперішнє тече і прямує у майбутнє історія людей, котрі живуть у певний час і пов'язані з конкретними суспільно-історичними подіями.

До спільнот, життя і рух яких ніби уособлює історію в її людському наповненні, належать покоління. Адже історія — це послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує надбання історії, що передаються їм усіма попередніми поколіннями. Використовуючи цей досвід розумно (бездарно або суперечливо), нові покоління видозмінюють старі умови шляхом удосконаленої діяльності, взаємовідносин, суспільних інститутів.

Покоління як спільноти об'єднують людей, що живуть приблизно в один і той же час у відносно однакових соціально-економічних умовах. Вони об'єднані участю в одних історично значущих подіях, а отже, мають схожий соціальний, ідейно-політичний, моральний, психологічний досвід. Кожне покоління, безумовно, відображає (як спільнота) соціальну структуру суспільства і зміни, які у ній відбуваються. А це диктує певні завдання, що вирішуються кожною класовою, національною, професійною (та іншою) сукупністю цієї спільноти.

Зміна поколінь є важливим компонентом поступального розвитку історії. Вікові ж межі, котрі визначають так звану «товщину» того чи іншого покоління у часі, хронологічні межі життя конкретних поколінь в історії, частотність їх зміни — поняття надто рухливі. Тут немає раз і назавжди визначених критеріїв. Усе залежить від конкретно-історичних умов. У реальному житті історія справляє свій вплив на формування напружених стосунків між поколіннями, конфліктних ситуацій, протиріч між ними, коли питання історії перекликаються з проблемами теперішнього. Нерідко це буває неусвідомленим ні суспільством у цілому, ні окремими поколіннями. Але основа для протиріч тут закладається саме на рівні відмінності між поколіннями. Найрельєфніше проблеми поколінь виступають при зверненні до молоді, яка є органічною складовою людського

загалу будь-якої країни, народу чи нації. Загальновідомо, що найбільш детально проблема покоління як суб'єкта в успадкуванні діахронної інформації розроблена філософами Мадридської школи, зокрема її основоположником Хосе Ортегою-і-Гасетом, а розвинута його послідовником Х.Маріасом. Як вважав Ортега, кожний індивід виховується в певних історичних умовах, засвоює разом зі своїми однолітками одні й ті ж ідеї й вірування і завжди «заглиблений у це анонімне життя, у якому кожний з них знаходить свій світ, свій репертуар вірувань» [3, с. 50]. Зміна поколінь призводить до «оновлення почуття життя», до появи нових ідей і вірувань. «Окремі» представники покоління оформлюють це «нове почуття життя» в ідеях, тобто створюють нові теорії, твори мистецтва, які засвоюються «масою» цього й наступного поколінь як вірування. Головною сферою їх формування є життєвий досвід людини як соціальної істоти. З точки зору екзистенційної аналітики, — це практичне ставлення людини до світу на основі вмінь, трудових навичок та установок. Воно включає в себе моральні норми звичаєвого права, які об'єктивуються в зовнішній діяльності людини. Це збігається з її етнічною поведінкою, регламентованою межами конкретної спільноти, та проблемами повсякденного існування. Знання, включені в це ставлення, є відображенням кінцевого та особливого в життєдіяльності суб'єктів певних культурно-господарських типів, а також природних і суспільних умов, способів своєї реалізації, на відміну від теоретичного знання як відображення загального і необхідного.

Воно, як усяке загальне значення, не включає в себе явного розуміння свого можливого практичного змісту у вигляді алгоритмів власної культурно-історичної реалізації. Логічна структура життєвого досвіду як функціональної свідомості вбирає в себе передусім механізми допредикатних, нерефлексованих рівнів людського досвіду, тобто її рівні історичного буття, на яких здійснюється смислове оцінювання існування. За своєю формою цей досвід виступає як осмислення даних відчуття та сприйняття, тобто як емпіричне знання.

Головна ознака цих знань — здатність виступати онтологією людської суб'єктивності, яка задає тон осмисленого існування відповідно до норм того чи іншого народу. Як вважає В.І. Шинкарук, у своєму житті ми не стільки живемо, скільки переживаємо майбутнє як сучасне [7, с. 85]. Таким чином, сферою життєвого досвіду є передусім сфера покладання смислів, структуруючих буття, яке постійно змінюється. В основі життєвого досвіду лежить фундаментальна прагматична мотиваційна установка — співіснування (а в кризових умовах і просте фізичне виживання). Життєвий досвід характеризує, таким чином, співіснування людей у системі смислів, що природно виникають і живуть згідно зі своїми, незалежними від зовнішньо-раціональних структур законами. В узагальненому вигляді життєвий досвід індивіда виявляє сутність світу як екзистенцію людини, структура якої — це послідовність модусів людського існування, котре на межі зіткнення з «Ніщо» породжує страх, турботу, рішучість, совість тощо.

Механізм успадкування історичного досвіду й закріплення його в історичній свідомості можна зрозуміти, лише з'ясувавши місце і роль молодого покоління в суспільстві.

Людина, вважаючи себе членом покоління, не завжди до кінця усвідомлює, до якого саме покоління вона належить. Парадоксальність цієї ситуації полягає в тому, що для вирішення цього питання потрібно насамперед визначити те покоління, чії переконання, цінності, вірування є панівними в суспільстві, виступають як вимоги, і яке покоління готується прийти йому на зміну. Вимоги ці соціальні, вони створюють сітку інтерпретацій світу, побудовану на певному історичному досвіді. Слід зазначити, що ці колективні вимоги є світом «правлячого покоління» і приймаються (або заперечуються) наступним за ним поколінням, котре готується стати «правлячим».

Це ще не є молоде покоління. Його час ще не настав, історична свідомість його виступає незрілою і не до кінця сформованою. На думку Х. Маріса, наприклад, тут існує чітка схема. Покоління йдуть одне за одним кожні 15 років. «Правлять» люди віком від

45 до 60 років, прагне до влади покоління людей від 30 до 45 років. З народження до 15 літ триває дитинство, з 15 до 30 відбувається активна соціалізація. Основна ж боротьба точиться між поколіннями, що вже склалися, сформувавши свої вимоги. В суспільствах, що розвиваються дуже повільно, різниця між поколіннями невелика, але в сучасному світі, який змінюється швидко, кожні 15 років відбуваються значні зміни, і молоде покоління приходить до життя в умовах, котрі сильно відрізняються від минулого [7, с. 52-53].

Таким чином, у будь-якому сучасному суспільстві співіснують одночасно три світи: молодих, дорослих і старших. Покоління старших, яке створило дещо нове («стиль життя», «почуття життя», «ставлення до минулого» тощо), коли стає «правлячим», поширює це своє «нове» як «вимогу» для двох наступних поколінь. Друге покоління зустрічається з тим, що було створене першим, «знаходить себе» у створеному, розуміючи, що живе по-новому. Як правило, представники попереднього покоління ще не усвідомлюють до кінця, що вони створили — це вже розуміють представники другого. До третього, молодого покоління це нововведення приходить уже як «соціальна вимога», певні соціальні, історичні та моральні приписи. Два симптоми говорять про це: «починається рефлексія і теоретизування про цю діяльність, починають іронізувати з її приводу» [7, с. 52]. До третього покоління належать найкращі виразники та інтерпретатори цього нового, хоч вони не обов'язково «найбільш автентичні». Це покоління «спадкоємців», які живуть уже за традицією, включені в неї, і на основі цих дійсних вірувань вони починають випробовувати нові положення, оскільки той простір, на якому вони жили без потреби оновлення й боротьби з оточенням, дозволяє їм бачити обмеженість тієї форми, у якій вони перебувають» [7, с. 53]. Що стосується покоління дитинства (від народження до 15 років), то воно фактично не належить до цієї форми: воно значно збіднює наші уявлення про історичну свідомість української молоді та веде до необґрунтованих

прогнозів та соціальних міфів.

Трансформація суспільної історичної свідомості, що відбулась на початку 90-х років, а одночасно з цим зміна пріоритетів у історичній свідомості нашої молоді, не виникли в суспільстві зразу й раптово. Вони були обумовлені кризою історичної свідомості в кінці 80-х років, яка охопила історичний процес (історичні знання, історичний досвід, традиції), і соціальний механізм передання досвіду (освіту, виховання, державно-молодіжну політику), й історичну самосвідомість. За радянських часів рух до тотального маніпулювання свідомістю людей, до так званої соціальної однорідності обумовив адміністративно-командну систему перекроювання історії. Не були осторонь від цього процесу історична наука, система освіти й виховання. Протягом багатьох десятиріч на догоду ідеологемам у свідомість поколінь упроваджувався свого роду фальсифікований конструкт. Тривалі історичні періоди піддавались жорсткій ідеологічній редакції, замовчувались або спеціально перекручувались багаточисельні історичні події. Підручники історії формували в молоді однобічне уявлення про історичний процес. Історичне минуле зводилось до історії КПРС. Протягом багатьох років радянська пропаганда робила вигляд, що до 1917 року в нас узагалі не було історії.

Руйнуванню історичної свідомості й розповсюдженню історичного нігілізму в молодіжному середовищі значною мірою сприяла практика утилітарного ставлення до навколишнього середовища. Це і необґрунтована зміна ландшафтів, масові переселення і пов'язана з цим втрата історичного коріння. Масові переселення людей (горизонтальні й вертикальні) призводили до омаргіналізації суспільства. Виникла типово маргінальна «брачна» культура. Уламки традицій фантастично переплітались з деформованими «цінностями» людської цивілізації. Три чверті людей у віці до 30 років жили і працювали не там, де вони народились. Відносна стабілізація місця людини у структурі суспільства відбувалась лише в 27 років. До цього вона знаходилась у стані постійного

«соціального руху». В Україні не там, де народились, жили 47% населення в цілому, а 57% були міськими жителями [5, с. 16]. Практично втратилось відчуття «малої Батьківщини».

Бюрократичне нехтування історією призвело також до втрати багатьох історичних пам'ятників, заповідних територій, будівництва великої кількості безликих, сірих будівель, що спотворювало самотність і архітектурне обличчя багатьох населених пунктів. Свою негативну роль у процесі розповсюдження історичного нігілізму відіграли систематичні антирелігійні кампанії, нищення храмів, утрата багатих шарів стародавньої культури. Маятник філософських цінностей відхилився в цей період від християнського героїчного коду в напрямку марксистського атеїзму з його поганським багатобожжям та прилюдним осудом християнських цінностей.

Саме з цим деструктивним багажем вступило у сферу реформування суспільства нове покоління 45-60-літніх. Воно розпочало здійснювати реформи в силовому полі попереднього покоління, хоча й розуміло, що живе по-новому. Тому не дивно, що історична свідомість на початку 90-х рр. піддається не менш руйнівному процесу. Ідейне протистояння штовхнуло це покоління до поспішного перегляду, а іноді й до прямого заперечення свого минулого. У результаті не просто випадали певні важливі шари історії, забувалися або перекреслювалися окремі епохи, події, особистості, руйнувалися пам'ятки, але й деформувалась у свідомості людей цілісність історичного процесу, його логіка, що не могло не позначитися на механізмі суспільного відтворення. Адже знання — не єдиний компонент історичної свідомості. Вагомою його частиною є історична самосвідомість, тобто самовідчуття приналежності до історії свого народу, власної суб'єктивності в історичному процесі. Розвинута історична свідомість передбачає зміцнення позитивного історичного досвіду в потребах, інтересах і цінностях молодого покоління, перетворення його в повсякденні норми поведінки, у критерії моральної самооцінки. Історія повинна інтеріоризуватись, історичні події повинні стати внутрішньою

психологічною подією. «Людина, котра насправді є продуктом всесвітньої історії, є людиною, яка несе у своїй свідомості згадку про всі значні історичні події і яка переживає їх як особистісні події» [2, с. 45].

Руйнація першої соціалістичної держави — колишнього СРСР — підірвала віру в утопізм радянської філософії, але разом з тим створила передумови для розквіту колективної міфології та її групової цензури. Тепер найсуровішими цензорами та пропагандистами новітніх міфів стали ті, хто є їх творцями, тобто моносоціал 45-60-літніх. Романтична лінія життя в Україні ховається саме в її реставрації через створення незалежної держави. Проте модель дискурсу в цій теоретично іншій державі, що виникла, надзвичайно схожа на дискурс недалекого минулого з його світськими іконами та містикою. Насамперед, центральною тут залишається архетипова тема «боротьби»: «боротьба за перемогу комунізму», «боротьба за виконання п'ятирічного плану», «боротьба проти капіталізму» замінюється «боротьбою за незалежну Україну», «боротьбою за розбудову», «боротьбою з корупцією» тощо. Цей принцип боротьби формує і відповідну «віконну психологію», яка вчить не висовуватись до подання сигналу — «в атаку». Тому цінності боротьби у масовій свідомості залишаються й сьогодні важливішими за цінності творіння.

Не меншим тягарем у суспільстві є панування «завченої соціальної безпорядності», яка детермінована була тотальним державним патерналізмом. Її соціальна патологія сьогодні проявляється в тому, що стара ідея «всемогутності партії в досягненні світлого майбутнього» успішно замінюється ідеєю ліквідації «комуністичного привида», яка без належного суспільного напруження сил приведе в демократичні «райські кущі». Відродилась і стара метафора «Батьківщина», пафос якої вже давно зник із культурно-політичного простору Заходу. Професор Торонтського університету А.Маколкін слушно зауважує з цього приводу, що американець, наприклад, був би надто вражений, коли б його президент, випроводжаючи

американських солдатів з військовою місією, звернувся б до них із закликом захищати «Батьківщину». Навпаки, солдатів закликають захищати «свободу» або «демократію».

Новий культурний простір активно наповнився кон'юнктурною реставрацією християнських засад суспільства. Марксизм, який не зміг забезпечити економічного процвітання та західного життя Україні, замінюється на відроджені християнську ідеологію та іконологію. Із християнством пов'язують духовне відродження України. Християнські мученики та святі займають місце марксистських «слуг народу». Радянський лад і його ідеологи розглядаються як утілення зла. Звідси — тема голосіння та оплакування замучених політ'язнів сталінських часів, яка стала домінуючою рисою нового посткомуністичного дискурсу. Інтенсивні пошуки «себе» призвели до культу народу та фольклору як унікального стародавнього походження та вираження колективного «я» певної нації. Сентиментальні сенсації про повернення молитви та відродження церкви зміщуються з потягом до фольклору, народного мистецтва. Образ запорізького козака, чумака, вишиванка, червоний та чорний кольори почали вживатись як романтична інтерпретація крові, жертви, боротьби та мучеництва. Отже, здійснилася безпечна адаптація ідеологізованого культу фольклору до кон'єктури посткомуністичної доби.

Ще однією не менш важливою рисою новітньої культури стає міф про «генія» та «національного героя». Т.Шевченко, Л.Українка, М.Грушевський... Сучасна українська література, публіцистика репрезентує їх химерною думкою у формі ікон, нерідко спотворюючи не тільки їх людський образ, але й нелінійний історичний процес. Вони постають і «великими синами Прометея», і «інтелектуальними громовержцями», і «великими вчителями», і «святими геніями». До речі, панівна група цензурує імена обраних героїв так само, як їхні творіння та популярні міфи, романтичні чи неромантичні, націоналістичні чи расистські, релігійні чи світські. Популярний

міф твориться колективно та підтримується старими метафорами у новій світоглядній площині, постає певною «соціальною вимогою».

Усе це обумовлює претензії національних цінностей на пріоритетну роль смисложиттєвої орієнтації людини поза силовим вектором культури. Поставивши в центр соціального буття національну смисложиттєву парадигму, «владне покоління» нехтує відомим явищем соціального титанізму більшовицького типу, який уже раз ставив на місце особистісного суб'єкта суб'єкт класовий, що обумовило титанічний пафос соціально-групового самоствердження і глобальної перебудови всього навколишнього в ім'я «людини» і «світлого майбутнього». Людство на власному гіркому досвіді заново пізнає гірку істину: існування надійне, коли воно не замикається на самоствердженні, а присвячується більш високим началам буття, де знаходить опору і смисл. Власне — культурною, смисложиттєвою орієнтацією людини є індивідуальне самоствердження, екзистенційна відкритість стосовно світу.

«Культура — це завжди служіння високим цінностям, діалог, почуття родинного, гармонія з природою, тобто це відмова від будь-якого «своєцентризму». Смеслотворчий вектор національного і культурного — у єдності їх полів. Коли ж нація розглядається як груповий суб'єкт, монолітне «Ми», наповнене жалем до себе або возвеличенням себе, коли обґрунтовується за формою традиційна позиція етнічної свідомості «ми — вони» — такий підхід нічим не кращий соціального титанізму, який у нас панував. І борони, Боже, щоб він став сьогодні парадигмою формування духовного світу людини». Думка П.Ю. Сауха щодо цього, на наш погляд, є дуже слушною. По-перше, вектор такої трансформації національного має не смеслотворчий, а руйнівний характер, бо призводить до нехтування індивідуальним розквітом і возвеличування групового інтересу. По-друге, він виступає головною перепорою перспективам демократичних перетворень та формування громадянського суспільства. По-третє, установлює дискурсивні підстави для нових міфологічних

сюжетів та системи героїчних цінностей на зразок «нація з особливою місією», «національний герой», «природжена релігійність народу» тощо. По-четверте, він деформує орієнтири молоді інтелігенції та ритміку української еліти, яка повинна насичувати владні структури, забезпечуючи розв'язання стратегічних завдань майбутнього громадянського суспільства.

Представники «владного покоління» ще не усвідомлюють чітко, що вони створили. Але це вже розуміють представники другого (30-45-літні). Вони готові до нових реформ і перетворень. Для молодого покоління ці нововведення двох попередніх поколінь є певними «соціальними вимогами». А їх дистресовий досвід виступає основою формування історичної свідомості молоді. Тому деформації цілісності історичного процесу у свідомості молоді можуть стати міною уповільненої дії, закладеною під подальші покоління. Виявляючись рано чи пізно, викривлені або приховані факти отримують нову, часто неадекватну інтерпретацію, травмуючи свідомість майбутніх поколінь, деформуючи їх світоглядну й моральну позицію, виступаючи приводом для соціальних конфліктів.

Аналіз даних сучасних соціологічних досліджень, проведених за останні роки в Україні, виявляє глибокі деформації в історичній свідомості молоді. Минуле в історичній свідомості молоді має менше, ніж у старших поколінь, психолого-емоційне забарвлення. Це особливо стосується недалекого минулого. Молодь володіє більш глибокими історичними знаннями. А її історична пам'ять є неглибокою і недостатньо структурованою. Молоді притаманні більш радикальні оцінки минулого, ставлення до нього. Водночас має місце зміна пріоритетів у історичній свідомості. На передній план перемістились знання з національної історії, культурної традиції, мови, звичаїв та обрядів українського народу. Відбувається переоцінка історичних цінностей, подій та історичних особистостей. Піднявся статус та оцінка подій і фактів з національної історії. В історичній свідомості молоді помітне місце займають

національні історичні постаті та герої.

Незважаючи на те, що історична свідомість молоді в цілому має деідеологізований характер, у ній сьогодні суперечливо виступають партизовані підходи до оцінки історичних подій, фактів, постатей. При цьому спектр «партизації» історичної свідомості відображає загальну архітектуру партійно-політичного життя українського народу. Відсутність плідного діалогу між сучасним і минулим у суспільстві дозволяє полонити себе полегшеним уявленням про історичне минуле. Критика минулого «від супротивного», згідно з якою все, що раніше вважалося позитивним, оголошується негативним, а все, що подавалось зі знаком «плюс», подається зі знаком «мінус», часто деформує ще не до кінця сформовану історичну свідомість молоді, виступає її дезорієнтиром. Сучасність не може просто відмінити накопичені знання про минуле, навіть якщо вони не задовольняють її, і замінити їх «репресованими раніше», а тепер відкритими фактами й іменами. Вона повинна переосмислити минуле, не ховаючи від молоді, а, навпаки, втягуючи молоде покоління в процес нелінійного історичного пізнання.

Тому історична свідомість української молоді вкрай суперечлива. У ній ще не домінує національна ідея та національні пріоритети. Як населенню в цілому, так і молоді зокрема, властива і ідеологічна стереотипність, політичний конформізм та історико-міфологічний утопізм. Дані соціологічних досліджень свідчать, що кожен третій індивід — із вищою і середньою спеціальною освітою, кожний п'ятий — із десятирічкою, кожний дев'ятий — із неповною десятирічкою — вважає себе радянською людиною. Здавалося б, природним ефекти максимальних показників радянської приналежності серед старшого покоління. Проте насправді картина тут дещо складніша. Ядро групи (більше половини опитаних), як виявилось, розташоване серед зрілої частини людності (31-50 років). Значною є частина такої орієнтації й серед молоді.

Щодо національної ідентифікації, то ця група людей хоч і виявилась трохи меншою, ніж перша (34,7% опитаних вважають

себе представниками своєї національності й народу), але вона є значно «молодшою». Важливо відзначити при цьому, що підвищення освітнього рівня збільшує число тих, хто ідентифікує себе зі своїм народом (загальна середня — 24,11%, середня спеціальна — 25,25%, вища — 41,27%). Прошарок людей віком до 30 років становить більш ніж третину цієї групи. У когорті 41-50-річних — лише кожний п'ятий, у когорті осіб 51-60 років — кожний сьомий зафіксували свою національну ідентичність [4, с. 85].

Дуже важливим для характеристики історичної свідомості молоді є територіальний параметр буття. У вибірці група «житель даної місцевості, регіону» посідає третє місце (31,35%). Це дуже стабільне, масове, молоде за віком своїх adeptів спрямування громадської думки. Таке масштабне соціокультурне утворення тим більше вражає, що жодна із владних інстанцій колишньої політичної системи, як вище зазначалось, спеціально не дбала про широкий розвиток місцевих зв'язків самоорганізації. Правда, поряд із цим, визначаючи поняття «Батьківщина», більшість молодих людей орієнтується не на власне або батьківське походження, а на більш кон'юнктурні, плінні фактори, такі, як місце, де прожив більшу частину життя або де пройшли кращі роки. Тобто, де добре — там і Батьківщина. Лише третина молодих людей знайома з етнокультурними традиціями своїх прадідів, поважає їх, і менше однієї десятої з них цікавляться релігією свого народу. Вінчання, хрещення дітей у церкві свідчать, скоріше, про потяг молодих до гарного, нетрадиційного обряду, ніж про бум релігійних почуттів і переконань. Самоідентифікація з релігією батьків має місце лише у 6% української молоді. Але як би там не було, ця зорієнтованість інтересів молоді, хай і в локальних проявах (усвідомлена й інтуїтивна), свідчить про важливу тенденцію позитивного формування її історичної свідомості, оскільки вона пов'язана з відродженням національної самобутності.

За умов, коли життя актуалізує політичні аспекти

національного буття, наукове дослідження покликане якість, глибину та істинність політичних ідей пильно вивіряти змістовністю національно-культурних установок молоді. Індикатором органічності установок на ідентифікацію з певними спільностями виступає перш за все установка на пізнання історії нашого народу.

Соціологічні дослідження свідчать, що кожен четвертий цікавиться історією нашого народу. Причому найбільш виразний інтерес до національної історії спостерігається в групі молоді, яка вважає себе українцями. У структурі етносвідомості цієї частини молоді спостерігаються збалансовані установки на основи людського життя й духовні цінності народу. Така збалансованість свідчить, певно, про стабільність, духовне здоров'я нації, її нормальний реалізм і здоровий глузд. Це спокійне відчуття власної сили. Незважаючи на суперечливий спадок стосовно історії у попередніх поколінь, молодь виявляє, як свідчать соціологічні дослідження, досить стриману реакцію щодо цієї проблеми.

Специфічним для історичної свідомості молоді є її ставлення до традицій. Як відомо, традиції, на відміну від звичаїв, які набуваються безпосередньо у вигляді деталізованих імперативів, прямо звернені до духовного світу людини, соціальних груп, виконуть роль стабілізації та відтворення соціальних відносин. Кожен третій представник молодого покоління не тільки цікавиться традиціями своїх батьків і свого народу, але й намагається упорядкувати своє життя в площині соціально-організованих стереотипів і цінностей свого етносу. Але молоде покоління не сприймає і критично переосмислює етноцентристські тенденції. Вона скоріше інтуїтивно, ніж осмислено відчуває, що використання легенд і міфів у реальному політичному житті, як правило, не сприяє соціально-політичній модернізації етносу, а, деякою мірою негативно впливаючи на історичну свідомість, стає на заваді етносу в пошуці свого місця у єдиному, але різноманітному людстві. З обережністю ставиться молодь і до

історичної пам'яті, якою часто кон'юнктурно маніпулюють старші покоління і яка може провокувати внутрішні конфлікти, несучи поряд з необхідною позитивною інформацією й те міфологічне "героїчне" минуле, що не завжди адекватно сприймається в нових соціально-політичних обставинах. Тим більше, що часто те міфологічне «героїчне» минуле пов'язується з національною образою, не сприяючи налагодженню добросусідських відносин між народами і навіть прискоренню необхідних соціально-політичних реформ.

На наш погляд, це позитивна складова історичної свідомості української молоді. Адже створити новий соціальний образ, виходячи лише з традиційних структур етносу, в сучасних умовах практично неможливо, бо це означає приречення свого народу на самоізоляцію від прогресивного розвитку. Соціально-політичне життя кожної етнічної спільноти сприяє пристосуванню до нових умов, які вимагають запровадження тих реформістсько-інноваційних підходів, що вже були випробувані іншими народами, з урахуванням національно-історичної специфіки. Скажімо, традиційним для багатьох слов'янських народів є переважання прав колективу, громади над правами особи. Ця традиція значно уповільнює соціальний розвиток слов'янських етносів, бо сучасні розвинуті країни практикують домінування прав окремого індивіда над етнічною громадою, державою. Такі соціальні відносини усувають напругу між людиною і колективом, державою, нацією в культурах певного типу.

Демонтаж старої соціально-політичної структури, її владних інститутів та соціально-класових відносин вимагає для її подальшого функціонування інноваційної концепції реформування. Оскільки соціально-політична структура тримається на традиційних цінностях, вироблених етносом або нав'язаних йому ззовні, то виникнення маргінальних (передусім молодіжних) груп сприяє, з одного боку, зламу традиційної нормативно-ціннісної системи, а з іншого — її збереженню і зміцненню тими силами старшого покоління,

які намагаються протидіяти новим соціальним і технологічним зрушенням.

Інновація — це характерна риса історичної свідомості молоді. Вона фіксує якісні зміни, що відбуваються в стереотипах національно-культурної творчості, і насамперед духовної. На жаль, вона має, як правило, не внутрішні джерела, а зовнішні. Внутрішніми джерелами інноваційних змін є потреби національного самоусвідомлення в адекватних формах культурного життя. Вони повинні бути керованими системою освіти й виховання, які в нас, на жаль, залишаються консервативно-традиційними. Доба масових комунікацій, коли національна культура потрапляє на ринок, де править своєрідний закон конкуренції, детермінувала у свідомості молоді пріоритети зовнішніх джерел. За такої ситуації українська культура здебільшого втрачає імідж вартісної або самодостатньої в очах молоді, зорієнтованої на «модерне» і «престижне» споживання. Невипадково творчі шукання молоді тепер відбуваються за межами національних традицій.

У зв'язку з цим інноваційність історичної свідомості молоді має і певну від'ємність. Зокрема, це особливо виявляється в «демільтаризації соціального» життя суспільства, загалом позитивного явища. Зміни, що відбуваються у виробничому процесі внаслідок автоматизації, ведуть до зникнення значних відмінностей між чоловічою і жіночою працею, водночас поширюються пацифістські та антиармійські настрої. Значення виховної функції армії зводиться до нуля, оскільки зовсім не обов'язково тепер усім чоловікам проходити випробування на мужність. Утрачається мільярдна складова й української культури. Із занепадом останньої в «тілі» культури утворюється певна ніша, пустота, і від того, що її заповнить, часто залежить історична доля народу. Мова не йде про обороноздатність країни. Йдеться про те, що це відбивається на виховних процесах. Як свідчать соціологічні дослідження, питома вага молодих людей чоловічої статі з властивостями, які завжди вважалися чужими для чоловіка (малодушність, боягузтво, нерішучість), катастрофічно

збільшується. У той же час деформується уявлення сучасної молоді про доблесть. На тлі явної байдежості до справ військових посилюється увага до кримінального світу, яку ми, як правило, пояснюємо тільки впливом західного кіномистецтва. Ознаками справжніх чоловіків вважаються брутальність, жорстокість. Образ воїна, як ідеал для наслідування, зводиться до образу зухвалого й цинічного злочинця або, у ліпшому випадку, так званого «крутого».

Важливою складовою історичної свідомості молоді є характер стосунків зі старшим поколінням. Він виявляється досить суперечливим. У сім'ї між дітьми і батьками ці взаємини набагато спокійніші і кращі, ніж у суспільстві між старшими і молодшими поколіннями. Батьки краще оцінюють стосунки між ними і своїми дітьми, ніж взаємини поколінь у суспільстві в цілому. Молодь також більш категорична в оцінках старшого покоління, ніж в оцінках своїх батьків. Вона покладає відповідальність на старші покоління за помилки у недалекому минулому. При цьому вказує на їх черствість, бюрократизм, нечесність, зловживання владою, захопленість міфотворчістю, некритичність. Як свідчать соціологічні дослідження, 66,7% молодих людей доводилося бачити розбіжність слова і діла у представників старшого покоління, 48,3% — несправедливість, кожен другий був свідком зловживань владою [4, с. 27]. Але як не дивно, критика старшого покоління не обумовлює конфліктності стосунків між батьками й дітьми. Більше того, за такими якостями, як працелюбство, політична активність, оптимізм, моральні чесноти, молодь значно вище оцінює батьківське покоління, ніж власне.

Звичайно, під впливом соціально-економічних змін, переосмислення історичного минулого, синтезу етнічних традицій у нових умовах життєві орієнтації молоді значно змістились і суттєво відрізняються від «батьківських». На задній план відійшли такі обов'язкові у минулому якості, як висока громадянськість, творче ставлення до справи, відвертість, оптимізм тощо. Не бачить молодь серед

старших і гідних наслідування. Наприклад, 33% студентів не назвали жодного викладача, котрий був би гідний того, щоб його наслідувати. Найнижчі оцінки в молодіжному середовищі отримують такі культурно-моральні якості, як активність, милосердя, ініціативність, співчуття, правдивість, пунктуальність. Половина опитаних молодих людей не бачить потреби культурній людині мати такі якості, як принциповість, скромність, художній смак. Близько 40% не вбачають позитивної значущості таких якостей, як дисциплінованість, правдивість, відвертість, гордість [6, с. 173].

Такі результати, на жаль, є закономірними. Адже моральні цінності останнім часом набули нового, нерідко протилежного колишнім уявленням значення. Поняття честі, гідності, обов'язку, совісті, справедливості адекватно відображають економічну й духовну кризу нашого суспільства в цілому. Все це свідчить про вакуум ідеології в суспільстві та відсутність духовного стержня існування і функціонування соціуму. Основні помисли молодих людей спрямовані, в основному, на матеріальне благополуччя й західний стиль життя. Владне покоління, не усвідомлюючи того, посіяло в серцях молоді зневагу до праці, активно акумулюючи стереотип західного життя і замовчуючи трудову аскезу Заходу як основу демократичних суспільств, захопленість молоді «етикою успіху», робить цей успіх самоцінним, а його виміри переважно матеріальними і байдужими до успіху іншого типу.

Поряд з цим, як не парадоксально, в історичній свідомості молоді вимальовується її гуманістична спрямованість, що ґрунтується на визнанні свободи кожної людини й разом з тим пов'язаності всіх людей у добрі й злі. З одного боку, в надрах національно-етнічних переживань формується висока цінність Дому. Попри те, що жодна політична програма старших поколінь не висловлює своєї сконцентрованої волі щодо піднесення в повному обсязі цієї основоположної для будь-якої нації вартості — мовляв, поки що не до таких подробиць. Між іншим, це те, чим не ігнорують лише радикальний націоналізм і фашизм. Їх

успіх має масовий характер саме завдяки зверненню до цього елемента буття, який обстоює невмирущі цінності батьківської оселі. А з іншого — відкритість історичної свідомості світовим культурним надбанням. Цей факт підтверджують дані стосовно орієнтації молодого покоління на європейсько-християнську культуру. Правда, установка космополітичного характеру та зважена антиетнічна позиція молоді має дві особливості. Перша пов'язана з переконанням широкоосвічених молодих людей, інтереси та ерудиція яких охоплюють кращі досягнення світової культури. Друга — з орієнтацією малоосвіченої молоді у стані хворобливого заперечення національних цінностей. Це здебільшого декларативний космополітизм нестійкого маргінального характеру, обумовлений гамою таких почуттів, як іронія, гордощі, певна гіркота і приховане бажання втечі від дійсності.

Самоідентифікація молоді на тлі історичної спадкоємності окреслює сьогодні зародження і розвиток власної молодіжної ідеології. Її характерною особливістю є спрямованість не проти старшого покоління, а перш за все на зміну існуючого стану речей. Звичайно, на першому місці тут мотив поліпшення матеріального становища. Тому молодь активно підтримує ринкову економіку і підприємницьку діяльність, які, на її думку, ефективніше спроможні розкрити індивідуальність і задовольнити потреби людини. «Зрівнялівка» як суто ідеологічний пережиток бюрократичного соціалізму, котрий завдав величезної шкоди суспільній моралі не давав здібним можливості «висовуватись», породив масу конфліктів, не кажучи вже про підрив трудової активності, дисципліни та економіки загалом, молоддю категорично не сприймається. Проте на практиці молодь зустрічається, як свідчать соціологічні дослідження, якщо не з безробіттям, то з деформованою системою оплати праці, яка ображає гідність її ірраціональними принципами, коли можна менше й гірше працювати, але отримати більше. У зв'язку з цим песимістичні настрої охоплюють передусім соціально активну частину молоді — студентів,

дипломованих спеціалістів, висококваліфікованих робітників, не кажучи вже про талановитих учених, артистів, видатних спортсменів. За умов погіршення матеріального і соціального становища, зростаючої дорожнечі, безробіття й край повільного упровадження засобів соціального захисту молоді країна втрачає багатьох енергійних, здібних і заповзятливих людей, надзвичайно потрібних саме тепер, під час економічних і політичних перетворень. На заробітки за кордон згодні виїхати більше 60% молоді, у тому числі тієї, що навчається, — 71% [4, с. 34]. Це ознака зневіри у можливості перебудови та реформ, сумнів у здатності нинішніх політичних і господарських структур спинити розпад суспільства, ствердити смислові опори життя, ефективні стимули праці. Лише 0,6% студентської молоді підтримують курс економічних реформ, здійснюваних в Україні [6, с. 171]. Виставляються нові вимоги до сучасної освіти, яка залишається вузькофаховою, не здатною конкурувати з особистісною моделлю. За ринкових умов важливою стає не стільки здатність осягнення абсолютної істини, скільки «... здатність швидкої ментальної орієнтації до поставленого завдання». Давно помічено, що вітчизняні спеціалісти, котрі виїжджають на роботу в західні держави, не поступаються місцевим у рівні теоретичної підготовки, але значно програють в умінні реалізовувати знання, з вигодою застосовувати їх на практиці. Невипадково більшість респондентів під час соціологічного дослідження відзначають, що на місці викладачів вони вимагали б від тих, хто навчається, вияву більшої самостійності в мисленні та роботі. На друге за значущістю місце студенти ставлять вимогу розвитку професійної та загальної культури, вважаючи, що за ринкових орієнтацій професійна майстерність є товаром, який треба вигідно продати [6, с. 170].

Відсутність зваженої молодіжної політики в суспільстві штучно протиставляє молодь старшим, «владним» поколінням. І вже сьогодні чим більше погіршується економічне становище молоді, тим абсурдніше виглядають спроби «допомоги» їй традиційними засобами. Потрібні

методи, розраховані не на локальність, а на масштабність дії, на розвиток, самореалізацію молоді через підприємництво, кредитну політику, нову концепцію виховної роботи. На думку молодих людей, вони повинні виконувати такі функції: створення можливостей щодо працевлаштування (організація молодіжної біржі праці), матеріальна допомога молодим сім'ям; організація дозвілля; включення в повноцінне життя молодих інвалідів; психолого-педагогічна і юридична допомога; профілактика молодіжної злочинності; профорієнтація і перепідготовка; стимулювання ініціативності молодіжних підприємств і доброточинних установ; соціальна реабілітація і реадаптація інвалідів тощо.

Найбільшу стурбованість викликає в молоді відсутність соціального захисту. Усі категорії опитуваної молоді відзначають три найбільш важливі позиції, на яких мусять зосередити свою увагу нові підрозділи з соціального захисту: забезпечення законного права на працю; розв'язання проблем молодіжної сім'ї (особливо матеріальних); організація відпочинку молоді [1, с. 44].

При цьому молодь висловлюється за активізацію боротьби за свої права. Найбільш придатними для себе методами боротьби за зміни молодь вважає страйки, створення молодіжних організацій і партій. Переважна частина її (в середньому більш як 37%) надає перевагу тим політикам, котрі гарантують роботу, безкоштовну освіту та медичне обслуговування, 19% респондентів указують, що вони за тих політиків, котрі підтримують молодь. Отже, близько 56% опитаних висловлюються за проведення соціально орієнтованої політики [6, с. 171].

Ігнорування в суспільстві молодіжних проблем викликає дедалі більше відчуження молоді, що може спричинити деформації історичної свідомості. Як і колись, у суспільстві переважає споживацьке ставлення до молоді, що дозволяє бачити в ній насамперед дешеvu і мобільну робочу силу. Унаслідок цього молоді люди стають усе більше

відчуженими від засобів виробництва і від результатів своєї трудової діяльності. Матеріальні й духовні блага, які молоді люди дістають від суспільства, є несумірно нижчими від внеску, який вони роблять у його розвиток. Суспільство стало нездатним реалізувати соціальні програми допомоги молодій сім'ї, що вже сьогодні призводить до серйозних демографічних проблем. Відбувається старіння суспільства, а люди до 30 років становлять лише п'яту частину всього населення України.

Розв'язання власне-молодіжних проблем неможливе без розв'язання проблем усього суспільства. Разом з тим «матеріальний» і «духовний» стан молоді обумовлює успіх розвитку суспільства в цілому. Від взаємостосунків молоді й суспільства, її місця і ролі, настроїв і установок залежать не тільки наслідки сьогоднішніх реформ, а й подальший історичний розвиток України.

Література

1. Данилов О. Молодь сьогодні: самоствердження через ринок //Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №2.
2. Єременко О.М. Багатомірність історії //Філософська і соціологічна думка. — 1991. — №2.
3. Життя етносу: соціокультурні нариси. — К., 1997.
4. Матеріали к.с.д. кафедри філософії Української державної академії водного господарства /За ред.проф. Сауха П.Ю./Т.4. — Рівне, 1996.
5. Шинкарук В.И. Проблемы смысла человеческого бытия // Жизнь как творчество. — К., 1985.
- Токарев Р. Життєві та професійні орієнтації студентської молоді //Філософська і соціологічна думка. — 1996. — №7-8.
7. Шинкарук В.И. Проблемы смысла человеческого бытия //Жизнь как творчество. — К., 1985.

Саранін Віктор Олексійович — в.о. доцента кафедри фінансів і кредиту Херсонського державного технічного університету

Стратегія Українських реформ: ідея сталого людського розвитку

Обґрунтування стратегії розвитку України як незалежної держави належить до найбільш актуальних проблем сучасної української політології. І це зрозуміло. Наука має торувати дорогу практиці. Останнє, по за всяким сумнівом, стосується й політичної науки політології. Розробка стратегічних напрямів розвитку держави є основою основ політики. Політологія ж, як теоретична основа політики, просто не може не торкатись державотворчої стратегії. Понад те, вона робить її предметом свого безпосереднього теоретичного аналізу, намагається передбачити майбутнє, сформулювати на цій основі принципи перспективної політики і поточної політичної практики. Єднаючи зусилля з економічною теорією, соціологією, історією й іншими соціо-гуманітарними науками, політологія бере на себе ініціативу й відповідальність за вироблення інтегрованого погляду на цю проблему. Політологічне обґрунтування стратегії суспільного поступу, таким чином, є своєрідною платформою, теоретичним фундаментом практичних дій. На жаль, у сучасній українській політології стратегічна інтегрована думка щодо розвитку держави ще не сформована в достатньо легітимному вигляді. Дискусія, що розгорнулась, виявляє досить широкий спектр підходів та поглядів. Їх неупереджений аналіз і спроба обґрунтування узагальненого погляду на проблему є головною метою нашого дослідження.

Проголошення незалежності гостро поставило питання

про головний вектор економічного, соціально-політичного й культурного розвитку держави. Куди ми йдемо, чого хочемо досягнути, якими засобами і з якими партнерами - ось низка першочергових питань, які постали перед українським суспільством відразу ж із проголошенням незалежності. Зрозуміло, єдиної думки тоді не існувало. Від самого початку науковці соціо-гуманітарного профілю були практично відсторонені від дискусій. Вірніше, їм відмовлялось у компетентності суджень. З «легкої руки» «демократів» уся соціо-гуманітарна наука, що існувала в колишньому СРСР, була оголошена хибною. Захопивши «прогностичну ініціативу», політики, які прийшли до влади, намагались створити стратегічну модель соціального поступу держави, так би мовити, з «чистого аркуша» або з «компетентної» поради західних експертів. Як показала практика, ця спроба успіху не мала.

Суспільство ввійшло в коло нових суперечностей, поза фундаментальним теоретичним осмисленням яких про будь-які позитивні зміни не можна навіть мріяти. Саме тоді суспільство і владні структури повернулись обличчям до вітчизняних учених, які, у свою чергу, в короткі терміни переосмислили методологічні підходи, ознайомилися з роботами зарубіжних авторів та досвідом розвитку цивілізованих країн світу й заявили про себе як самостійно й сучасно мислячі вчені, спроможні запропонувати нові підходи.

«Першою ластівкою» нового погляду на сучасну українську дійсність і стратегію її розвитку стала фундаментальна робота М.Михальченка й В.Андрущенка «Беловежье. Украина 91 - 95. Л.Кравчук», яка вийшла у світ у 1996р. Підсумовуючи досвід перших років незалежності, автори побудували теоретичну модель майбутнього суспільного поступу України, окреслили низку першочергових проблем та суперечностей, із розв'язанням яких, за їх прогнозом, мало б відбутись не лише прискорення суспільного поступу України, але й суттєве

поліпшення життєвого рівня та соціального захисту населення, утвердження авторитету молодій державі на міжнародній арені. На жаль, означена праця залишається й сьогодні маловідомою як широкому читачеві, так і владним структурам, які мали б зробити з неї певні висновки.

Цікавою й корисною, з точки зору стратегії державного будівництва, є не менш фундаментальна праця В.Кременя, Д.Табачника та В.Ткаченка «Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду» (1996 р.).

Автори цієї монографії представили розгорнуте розуміння української ідеї державотворення й на глибокому історичному ґрунті сформуvalи стратегію розвитку України як однієї з найбільших європейських держав. Багато плідних ідей стратегічного порядку знаходимо в роботах О.Власюка, Д.Видріна, О.Гальчинського, О.Геєця, В.Журавського, С.Кримського, В.Кудіна, В.Литвина, Л.Лук'яненка, Ю.Павленка, Ю.Пахомова, С.Пирожкова, Б.Холода та інших авторів.

Якщо додати до цього рефлексований досвід українського державотворення перших десятиліть ХХ ст. та поради зарубіжних експертів, на брак ідей та пропозицій щодо стратегії українських реформ грішити не доводиться. Їх багато. Вони цікаві й різні. Однак інтегрованої думки ще не сформовано. Проблема залишається актуальною, й кожне дослідження подібного змісту має надзвичайно велике значення як на рівні теорії, так і на рівні суспільної практики. Не претендуючи на істину в останній інстанції, висловимо щодо неї свої теоретичні судження.

Курс на реформи, започаткований у 1991р., є, очевидно, єдино правильним. Існувати в такому вигляді у якому суспільство і держава підійшли до цього історичного рубежу, люди вже просто не могли. Внутрішні й зовнішні суперечності постали так гостро, що розв'язання їх виходило за межі колишньої «союзної цілісності». Звідси - розпад системи, утворення незалежних держав, суспільні переміни, яких очікували і яких боялись

практично всі верстви свідомого населення України. Реформи постали у якості своєрідного механізму суспільного порятунку, виходу на нові рубежі розвитку, утвердження фундаментальних принципів цивілізаційної людської життєдіяльності - свободи, вибору, дії та відповідальності. І хоч реформи в ті роки кожен розумів по-своєму, суспільству все ж вдалося досягти певних успіхів. Держава відбулася. Суперечностей, щоправда, не стало менше.

Другий етап українських реформ хронологічно збігся з періодом президентства Леоніда Кучми. За цей період вдалося: а) визначити повноцінну структуру органів державної влади та місцевого самоврядування; б) остаточно утвердити інститут Президентства й налагодити більш-менш урівноважену взаємодію гілок влади; в) започаткувати глибоку трансформацію стосунків власності й процес практичного утвердження ринкових відносин; г) демократизувати політичні відносини й налагодити міжпартійний діалог на рівні всіх гілок влади; д) розпочати процес національно-культурного відродження, звільнення від застарілих ідеологічних, моральних та пропагандистських шаблонів, переорієнтацію суспільства на фундаментальні цінності.

Головним підсумком реформ означеного періоду є прийняття нової Конституції України. Цей факт знаменує визначення загальної ідеології реформ, стратегії й тактики реалізації національних інтересів, кінцевої мети перетворень - формування громадянського суспільства, утвердження ринкових відносин, побудови незалежної, суверенної, демократичної, соціальної Української держави. Зроблено, здавалося б, багато, однак, як і в попередній період, суспільних суперечностей не зменшилось. Дискусія навколо стратегії українських реформ розгорнулася з новою силою.

Теоретичні, а ще більше - політичні лідери альтернативного курсу наполягають на призупиненні реформ як таких, які, за їх оцінкою, привели до зубожіння більшості населення держави.

Типовими є висновки з цього приводу авторів фундаментальної монографії «Пути и перепутья современной цивилизации» (1998) академіків Ю.Пахомова, С.Кримського та Ю.Павленка. За оцінкою вчених, практично для всіх верств населення України задекларовані незалежність, свобода й розширення можливостей самореалізації обернулись більш глибокими негараздами, ніж у колишньому СРСР: молодь перетворилась у «заручницю бездарних і злочинних реформ, у мешканців невидимого гетто»; робітничий клас підданий «цинічному посміховиську з боку білоручок-демократів»; селянство виявилось «спустошеним нееквівалентним обміном», і лише злочинці й новомодно-кон'єктурні демагоги отримали право на збагачення за рахунок власного народу. Як зазначається далі, лише криміногенне середовище й мафія зацікавлені у продовженні нинішнього курсу реформ: «Свобода вибору обернулася... незліченими лабіринтами - зайвими людьми, відкинутими поколіннями молоді» [1, с.334]. На висновки відомих учених не зважати неможливо. Дійсно, суперечностей та негараздів у суспільстві не зменшилось. Однак питання полягає в іншому: чим вони обумовлені - принциповою хибністю курсу, бездарністю виконавців чи якимись іншими обставинами? На жаль, розгорнутого аналізу означеної проблематики у книзі шановних авторів у достатньо обгрунтованому вигляді не спостерігається.

На наш погляд, розумної альтернативи реформаторському курсу не існує. Повернення назад є справою неможливою.

Реформи необхідно не лише продовжувати, але й поглиблювати. Безсумнівним є й те, що вони потребують суттєвої корекції: загальний стратегічний напрям - демократія і ринкові відносини - має бути конкретизованим у системі координат сталого людського розвитку. Зупинимось на цьому більш детально. Поняття «сталого людського розвитку» увійшло в політологічну літературу порівняно недавно. Проте за короткий час воно набуло серйозного методолого-світоглядного

значення. Концентруючи в собі такі показники, як добробут населення, його соціальний захист, демографічні, екологічні, освітянські й загальнокультурні критерії цивілізованості, означене поняття стало, по суті справи, загальноприйнятим у світовій практиці оцінки рівня життєдіяльності людей, стратегії перетворень та розвитку. «Людське» в ньому інтегрує все гуманістичне й людяне в людській цивілізації; «сталість» означає необерненість гуманістичних перетворень, постійність у дотриманні фундаментальних цінностей. Як на наш погляд, саме у цьому напрямі має відбутись корекція поглиблених українських реформ: людське й людяне повинне увійти в нашу суспільну практику в якості своєрідного категоричного імперативу, порушення якого регулюється не лише законом, але й людською совістю. Соціально-гуманітарний вимір переходу до ринкової економіки засвідчує падіння індексу людського розвитку в посткомуністичних країнах. Україна в цьому вимірі знаходиться десь на 102 місці серед держав світу (1995р.):

0,823	0,880	0,823	0,823
501	88	84	84

Таблиця 1
Індекс людського розвитку

	1992	1994	1995
Азербайджан	0,730 71	0,636 106	0,623 110
Білорусь	0,847 40	0,806 62	0,783 66
Вірменія	0,801 53	0,651 103	0,654 99
Грузія	0,747 66	0,637 105	0,633 108
Латвія	0,865 30	0,711 92	0,704 92
Литва	0,868 28	0,762 76	0,750 79
Рос. Федерац.	0,858 34	0,792 67	0,769 72
Україна	0,823 45	0,689 95	0,665 102

Як свідчать показники, картина щодо розвитку України в координатах сталого людського розвитку просто жахлива. Різкий спад виробництва призвів до масового безробіття, катастрофічного зниження рівня матеріального забезпечення й соціального захисту населення, позначився на демографічній, екологічній, загальноосвітній ситуаціях тощо. За межею бідності опинилась переважна більшість населення держави. Ситуацію, що склалася, можна порівняти з болотом, яке потрібно перейти, щоб дістатись до твердого ґрунту. Зупинка в русі може обернутись вторгненням у трясовину, поспішність - збоченням з протореної цивілізацією стежинки. Порятунку знаходиться лише в русі вперед, кожен крок якого має бути вивіреном як теорією, так і загальнолюдським досвідом. Камертоном руху при цьому є критерії й показники сталого людського

Тблиця 2

Зміна показників (%)	1998	1999	2000	2001-2005 в сер. за період	2006-2010 в сер. за період
ВВП	-1,7	-1	2	7	8
Споживання приватне	-3	-2	1,25	6	5,5
Вал. нагромадж. основ. капіталу	3	2	5	11	13
Експорт тов. та послуг	-15	3,5	3,1	7,2	8,2
Імпорт тов. та послуг	-16	3,2	3,1	7	7,7
Інфляція (ІПЦ) груд. до грудня	20	19	10	7	5

Можна, звичайно, дискутувати як з приводу показників розвитку, так і з приводу Програми загалом. Можна також запропонувати програму з іншими показниками й стратегічними напрямками. До речі, альтернативну кабмінівській Програму «Відродження» запропонувала суспільству Верховна Рада України. Справа, між тим, за великим рахунком, полягає не в цьому. Головне - здійснювати реформи, йти вперед, дотримуючись основного принципу сталого людського розвитку - пріоритету людини й задоволення людських інтересів у всіх сферах суспільної життєдіяльності.

Не менш важливим завданням реалізації стратегії сталого людського розвитку є впровадження на всіх рівнях суспільної практики екологозабезпечуючого способу виробництва і споживання. Принциповим тут є органічний взаємозв'язок екології й економіки [3], поза дотриманням якого про ефективний розвиток не може бути й мови.

Стратегія сталого людського розвитку далі потребує вирішення таких нагальних завдань, як поліпшення соціально-економічних та виробничих умов праці, підвищення реальних доходів населення, зростання освітнього і культурного рівня людей, створення сприятливих умов для охорони здоров'я, материнства, дитинства. Держава має зосередити зусилля і на вирішенні таких проблем, як забезпечення зайнятості працездатного населення, економічна підтримка непрацездатних, безкоштовність базових медичних послуг та базового навчання. Вона має стимулювати активність кожної особистості, створювати одночасно моральні, правові й економічні умови щодо її легітимності, розгортання в суспільно визначеному полі, а не в "тіні", як це було донедавна. Розумної альтернативи реформам немає. Курс, визначений Конституцією України, у стратегічному вимірі є правильним. Його основа - орієнтири сталого людського розвитку. Саме вони забезпечують дотичність України до сучасної світової історії та (при умові розумного дотримання) поступовий перехід у розряд розвинутих і забезпечених країн світу.

Література

1. Пахомов Ю., Крымский С., Павленко Ю. Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998.
2. Турецкий О. Экономика Украины на пороге XXI века: уроки прошлого и шаги в будущее. — Одесса, 1999.
3. Проблеми сталого розвитку України. — К., 1998.

Білобров Борис Давидович — в.о. доцента кафедри фінансів і кредиту Херсонського державного технічного університету

Соціальна спрямованість українського державотворення: від мети до практичної реалізації

Процес українського державотворення, що розпочався Актом проголошення незалежності, є предметом розгалуженого аналізу цілого ряду соціально-гуманітарних дисциплін, далеко не останнє місце серед яких займає сучасна українська політологія. І це зрозуміло. Державотворення - безпосередній предмет політологічного дослідження. І хоч в Україні політологія розвивається порівняно недавно, уже сьогодні її інструментарій дозволяє здійснити певні узагальнення та порівняння, виокремити тенденції та обґрунтувати прогноз розвитку державотворчих процесів не лише на короткий термін, але й у більш віддаленій перспективі.

Першим і головним питанням українського державотворення є питання про те, яку державу ми будуємо, яке суспільство формуємо, у якому напрямі (у порівнянні з розвинутими країнами світу) рухаємося. Уперше його сформулював і «вивів» на горизонти громадянського обговорення, політичного розгляду й наукового дослідження колишній прем'єр, а нині Президент України Леонід Кучма. На жаль, як у суспільстві загалом, так і в політології зокрема, однозначної відповіді на це запитання сформував не вдалося.

Розрізнені громадяни прислуховуються до партійних керівників, придивляються до претендентів на чергову виборчу посаду, особливо на пост Президента України, намагаються перехопити досвід колишніх співвітчизників, особливо Росії, із захопленням поглядають на розвинуті країни Заходу і Сходу.

Генералізуючий напрям українського державотворення між тим, простежується не дуже чітко. Кожен нібито й знає, про що йде мова, але неточно; кожен нібито й пропонує розумні нововведення, але неконкретно; кожен нібито й бере на себе відповідальність, але неповністю. Звідси й виходить, що громадська думка й суспільна практика рухаються немовби паралельними курсами: усі ми знаємо й пропонуємо багато, однак, не довіряючи власним знанням, діємо за звичкою, а не так, як треба.

Питання про те, «куди йти» і «що треба робити», залишається відкритим. Щоправда, у соціально-гуманітарній літературі останніх років з'явилася низка наукових публікацій, присвячена означеній тематиці. Серед них найбільший інтерес викликають роботи В.Андрущенка, В.Бабкіна, Д.Видріна, Л.Губерського, В.Журавського, В.Кременя, І.Кураса, В.Литвина, М.Михальченка, М.Мокляка, А.Мироненка, І.Надольного, В.Пазенка, Ю.Пахомова, А.Ручки, Ю.Римаренка, Ф.Рудича, Д.Табачника, Б.Холода, Ю.Шемшученка, В.Якушика. Підготовлені на новій методологічній основі й з урахуванням цивілізаційного досвіду ХХ ст. роботи означених авторів майже однозначно обґрунтовують необхідність радикальних суспільних перетворень у напрямі розвитку демократії та становлення ринкових відносин. На їх думку, формою таких перетворень є не що інше, як реформа. Реформаторський шлях вважається для України найбільш ефективним засобом повернення в лоно цивілізації, з якого вона була витіснена більшовицьким переворотом 1917р. практикою «соціалістичних» перетворень наступних семи десятиліть. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує монографічне дослідження Б.Холода «Реформи в Україні: міф чи реальність» (Дніпропетровськ, 1997). Узагальнюючи багатий фактичний матеріал, автор розкриває шляхи й обставини, за яких відбуваються соціально-економічні зміни в Україні,

становлення національної держави, національної економіки, відтворюється багатоаспектна політика. Приваблює в ній і те, що економічні проблеми аналізуються у взаємозв'язку з процесом державотворення, а розвиток національної держави - у тісному взаємозв'язку з економічними реформами.

Проте і в зазначеній монографії, і в багатьох інших дослідженнях слабо простежується обумовлена часом потреба в соціальній спрямованості реформ. Відверто кажучи, практично відсутня вона й у сучасній суспільній практиці: в останні роки більшість людей стала жити гірше. Задекларована новою Конституцією України «суверенна й незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст.1) усе ще не відбулася. Більшість людей виявилася соціально захищеною значно менше, ніж раніше. Звідси - незадоволеність ходом реформ, глибокий скепсис щодо їх необхідності, невпевненість у майбутньому, страх і ностальгія за минулим, у якому переважній більшості жилося якщо не краще, то, у всякому випадку, більш упевнено. Сьогодні наочується на людину глибокими й затяжними кризовими явищами та процесами в економіці, політиці, духовній сфері та культурі. Практично зруйнований економічний потенціал держави. Зросло безробіття. Збільшилась заборгованість держави перед пенсіонерами, студентами та працівниками бюджетної сфери щодо виплати пенсії, стипендії, заробітної плати. Посилилось протистояння гілок влади, особливо законодавчої й виконавчої. Перманентними явищами стали партійні розколи, суперечності, «розборки». Країну поглинула густа хвиля криміналітету, дегуманізованої субкультури й моралі. Зросла захворюваність і смертність населення. Зменшились можливості людини щодо отримання безкоштовної медичної допомоги та освіти. Соціальний захист населення став поняттям не більш ніж умовним. Звичайно, як говорить ведуча однієї з популярних телепередач, «не все вже й погано в нашому домі». Однак

поганого вже занадто. Тому, незважаючи на певні зрушення в бік демократії та ринкових перетворень, загальний курс реформ потребує перегляду. Його стратегія - у поверненні до людських цінностей, соціального захисту людей, гуманістичних пріоритетів. Україна має стати на шлях сталого людського розвитку й рухатись цим шляхом у ногу з провідними країнами світу.

Ідея людського розвитку в західній теорії та практиці відома з 20-х років, а ще більше - із середини ХХ ст., коли Ретлісбергер, Мейо, Мур і Фрідман на противагу тейлоризму висунули концепцію «людських стосунків». Згідно з цією теорією, більш ефективним виробництво буде не тоді, коли працівник зводиться до придатку машини, а за умови задоволеності своєю працею, урахування індивідуальних і колективних інтересів, створення гарної атмосфери в колективі тощо. З часом вимоги теорії «людських стосунків» вийшли за межі виробництва й поширили свій вплив на суспільство в цілому. Врахування розгалужених потреб та інтересів у системі суспільних відносин виокремило своєрідні критерії та показники людського розвитку. Вони охопили виробництво і зайнятість населення, тривалість життя, рівень освіти, харчування, екологічної безпеки тощо. За цими показниками експерти визначали індекс людського розвитку, оцінювали можливості життєздатності соціальних систем у контексті фундаментальних цінностей, обґрунтовували рекомендації щодо корекції перетворень, які здійснювались у тих чи інших країнах у певний історичний період.

Україна й українці мають іти в майбутнє протоптаними стежинами: реформи повинні змінити орієнтацію у відповідності з критеріями та показниками сталого людського розвитку. Іншими словами, вони повинні різко й негайно посилити свою соціальну спрямованість. Якщо ж цього не відбудеться, на суспільство очікує соціальний вибух, наслідки якого передбачити

неможливо. Соціально спрямованих змін потребує насамперед система матеріального виробництва. Ситуація вимальовується напрочуд просто: виробництво повинне працювати, робітник - отримувати заробітну платню, умови виробництва повинні відповідати сучасним техніко-технологічним, санітарно-гігієнічним та екологічним вимогам і постійно вдосконалюватись, як того вимагає практика цивілізаційного розвитку.

Нині виробництво фактично не працює. Колишні заводи-велетні перетворилися в руїни. Така ж ситуація складається і в сільському господарстві. Більш-менш прибуткове виробництво контролюється спиритними ділками-підприємцями, зорієнтованими на вивіз капіталів за межі держави й ухилення від сплати податків. Обладнання діючих підприємств, як, до речі, і технології, що практикуються, застаріли. Товари, які випускаються, усе ще поступаються аналогічним зразкам західного виробництва. Наукове забезпечення виробництва має умовний характер. За даними Держкомстату, на 1 грудня 1998 р. частка офіційно зареєстрованих безробітних в Україні становила 3,5 % працездатного населення. Поряд з ними проживають ті, хто працює в режимі неповної зайнятості, знаходиться у вимушених відпустках, вчасно не отримує заробітної плати тощо. Частка людей, які підпадають під означені категорії, надто велика. Про їх самопочуття, оцінки та орієнтації говорити не варто: вони негативні. Причому негативізм оцінки стану справ у державі посилюється. За даними соціологічних опитувань, на середину 1999 р. негативну оцінку дали 70-75 % населення. Налагодження, відновлення виробництва та його соціальна переорієнтація є чи не основною умовою продовження реформ, а значить - надії на виживання нації, держави, культури.

Другою не менш важливою умовою є поліпшення соціального захисту населення, особливо дітей, інвалідів та пенсіонерів. Сюди входить насамперед безкоштовна медична допомога, оздоровлення дітей та освіта. Як відомо, медичне обслуговування населення в колишньому СРСР було

гарантоване державою. Не можна сказати, що достатньо, але певною мірою кошти для забезпечення потреб розвитку системи охорони здоров'я з держбюджету виділялись. Незважаючи на те, що рівень медичного обслуговування був мінімальним і значно поступався перед організацією цієї справи в розвинутих країнах світу, що в системі процвітало хабарництво і протекціонізм, практично кожен громадянин пишався безкоштовним медичним обслуговуванням як одним із основних надбань соціалізму й почував себе впевнено. Нині ситуація змінилась. Причому не на краще. Скоротилося держбюджетне фінансування галузі, збільшилася частка платних послуг. Різко зменшилось забезпечення хворих продуктами харчування та ефективними ліками. Спритні підприємці наповнили країну ліками зарубіжного виробництва сумнівної якості й здебільшого з простроченими термінами застосування. Зросла дитяча смертність. Зменшилась загальна тривалість життя людини. Складається враження, що ситуація в галузі виходить із-під контролю, що людина підійшла до межі фізичного виживання, а особливої відповідальності за це ніхто не несе. Між тим здоров'я - це основний показник серед критеріїв сталого людського розвитку, за якими визначається рівень цивілізованості держави. Немає здоров'я - немає й цивілізації. Соціальна спрямованість реформ має розпочинатися саме з поліпшення показників здоров'я населення. Без реального поліпшення стану здоров'я населення про соціальний захист не може бути й мови. Не менш важливими є й показники освіченості нації. Економічна криза призвела до різкого скорочення держбюджетного фінансування галузі. Перманентними стали затримки з виплатою зарплати вчителям та стипендії студентам. Час від часу виникають затяжні страйки освітян. У закладах освіти - від школи до вузу - процвітає хабарництво. Зросла регіональна нерівність в отриманні освіти. Змушені самотужки заробляти кошти, вузи поступово перетворюються на комерційні установи, які час від часу збільшують фінансовий тиск на студента. Усе це негативно

позначається на соціальності галузі, комфортності життєдіяльності особистості у сфері освіти, її перспективі щодо отримання якісних загальноосвітніх знань та фахової підготовки і, безперечно, негативно впливає на престиж держави як серед громадян, так і у світі. Переорієнтація реформ у контексті підвищення їх соціальної спрямованості в цьому вимірі означає насамперед погашення заборгованостей перед учителями та студентами, оновлення навчального обладнання та засобів навчання, ремонт приміщень, випуск підручників та навчальних посібників, комп'ютеризація школи і вузу, скорочення платних послуг у системі освіти, боротьбу з корупцією. Головним завданням соціальної переорієнтації реформ у галузі освіти є створення рівних можливостей в отриманні освіти для кожної молодої людини.

Радикальну соціальну переорієнтацію реформ необхідно здійснити і в частині екологічного захисту населення. Нині Україна асоціюється у світі насамперед з аварією на Чорнобильській АЕС. Усі інші надбання відійшли на другий план. І це зрозуміло. Екологія - це життя, цінність якого перевершує будь-які матеріальні й духовні здобутки. Боротьба за екологію є боротьбою за життя нації. У цьому вимірі Україна знаходиться десь в останній десятці серед держав світу. І справа не лише в аварії на ЧАЕС. Як зазначає Б.Патон, історично склалося так, що практично всі технології, які впроваджувались в Україні в попередні часи, вичерпали свої екологічні можливості й стали екологічно небезпечними. Вони потребують заміни. А це - величезні кошти й обсяги робіт. Без затвердженої державою програми здійснити їх просто неможливо. Узгодження ж такої програми затримується. І, знову ж таки - на рівні фінансового забезпечення передбачених заходів. Розумні пропозиції наштовхуються на «стабільну байдужість» фінансового відомства. Екологічна проблема не лише провисає, але й загострюється. Нація підійшла до межі свого виживання. Ще крок - і можуть розпочатись процеси, зупинити які буде неможливо.

Соціальна переорієнтація реформ має багато вимірів. Ми зупинились лише на деяких із них, маючи надію на продовження розмови як на рівні теорії, так і на рівні практичних заходів, які мають бути здійсненими невідкладно.

Віктор Андрущенко

Віктор Огнев'юк

Андрущенко Віктор Петрович — член-кореспондент АПН України доктор філософських наук, професор, директор Інституту вищої освіти АПН України

Огнев'юк Віктор Олександрович — кандидат філософських наук, заступник Міністра освіти і науки України

Освіта України XXI століття: головні пріоритети

Відома й незаперечна істина красномовно засвідчує, що розвиток освіти багато в чому визначає вигляд майбутнього суспільства, культури й особистості. Проблема підтримки розвитку освіти тому є глибоко соціальною. Вона належить до пріоритетних завдань суспільного розвитку, безпосередньо пов'язана з системою національних інтересів і національної безпеки. Неувага до неї завжди обертається такими втратами, для заміщення яких інколи буває недостатньо цілого століття.

У 30-40 рр. XX ст., у період становлення і зміцнення соціалізму, неувага до науки та освіти, виявлена тогочасними владними структурами, обернулася прорахунками в оцінці перспективи таких науково-освітніх напрямів, як генетика, кібернетика, соціологія. Наслідки цих прорахунків не ліквідовані ще й сьогодні. Ми надто відстали від цивілізованих країн світу, а тому не маємо права на нові втрати й повинні приділити цій галузі першочергову увагу.

Власне, у період суспільних трансформацій кожна галузь не може залишатись без відповідної уваги й суспільної підтримки. Однак освіта все ж є пріоритетом серед пріоритетів. Освіта формує людину, озброює її знаннями, виховує громадянські якості, уміння думати і працювати, спілкуватись і відпочивати,

жити суспільним життям і одночасно бути індивідуально неповторною особистістю. «Через освіту» проходять усі. При цьому батьки хочуть бачити свою дитину розумною і кмітливою, морально й естетично вихованою, інтелектуально й фізично достатньою для самостійного життєтворення. На жаль, сучасні умови організації освітньої діяльності все ще надто далекі від реалізації того суспільного ідеалу, з яким батьки приводять дитину до першого класу загальноосвітньої школи.

Від часу проголошення незалежності в Україні здійснені лише перші кроки реформи в галузі освіти.

Серед здобутків першого етапу цього процесу слід назвати насамперед всебічне осмислення загальної стратегії розвитку освіти, створення базового навчального плану та підручників для середньої загальноосвітньої школи, формування нормативно-правового поля освіти, упровадження механізму контролю якості освітньої діяльності, який відповідає реаліям сучасного життя, здійснення переходу до ступеневої освіти та підготовки фахівців за новими, інтегративними спеціальностями у вузах та ПТУ, упровадження сучасної системи гуманітарної освіти та національного виховання учнівської та студентської молоді. На часі створення державних стандартів освіти, підготовка нового покоління навчальних посібників та підручників для вищої школи, упровадження нових технологій навчання, реформа в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників тощо.

Загальним підсумком першого етапу реформи є більш-менш задовільна адаптація системи освіти до нових умов життєдіяльності людини і суспільства, потреб українського державотворення, становлення демократичних та ринкових відносин, входження України у світ як незалежної держави. Про повну ж відповідність освіти сучасним і перспективним життєвим реаліям говорити ще рано. Нам вдалося зберегти загалом високу якість освіти і одночасно викоринити ті недоліки, які мала система навчання та виховання дітей і молоді в колишньому СРСР. Удалося також спрямувати розвиток системи

у відповідності з вимогами практики та досвідом розвинутих країн світу. Проте не вдалося забезпечити цей розвиток матеріально, фінансово. Потужні інтелектуальні зрушення в системі освіти наштовхнулись на глибоку й затяжну кризу фінансування галузі.

Загальний борг перед учителями із заробітної плати все ще надзвичайно високий. Якщо сюди додати борги стипендії студентам, розрахунки за енерговитрати, ремонт приміщень, видання підручників та навчальних посібників, харчування тощо, ситуація в системі освіти може видатись просто обвальною. Зрештою, такою вона і є насправді. Фінансова криза призвела до виникнення цілої низки глибоких проблем та суперечностей. Поза їх вирішенням про подальший розвиток системи говорити важко. Важко, але потрібно. Фінансові питання, зрештою, будуть вирішені. Владні структури добре розуміють, що далі затягувати освітянський вузол економією коштів просто неможливо. Згідно з дорученням Президента України та Програмою діяльності Уряду «Україна 2010», комплекс фінансово-соціальних проблем у галузі освіти має бути вирішений найближчим часом. Інша справа - загальна стратегія. Вольовим рішенням вона не створюється. Для цього потрібен час, аналітична робота, комплекс теоретичних досліджень.

Перехід у XXI ст., а з ним і в третє тисячоліття ставить перед системою освіти нові завдання. Їх осмислення - нагальне веління часу оновлення, завдання номер один для всього інтелектуального корпусу держави. Маємо надію, що розмова про контури української освіти XXI ст. втягне у свою орбіту як працівників галузі, так і більш широкий загал громадськості - інтелектуалів усіх рівнів і сфер діяльності, батьків, студентів і учнів, працівників сфери державного управління, діячів науки і культури. Усі ми однаково відповідальні за майбутнє. Освіта ж як ніщо інше наближає й моделює його. Втратимо освіту - будемо мати

потворне майбутнє, підніmemo її — значить сформуємо інтелект нації, здібний і здатний до прогресивних суспільних зрушень. Не претендуючи на завершеність суджень і пропозицій, спробуємо висловити власне бачення проблеми.

Як на наш погляд, наступний етап реформи галузі має бути більш інтелектуально насиченим, інтенсивним, відкритим, розгалуженим. До відпрацювання його стратегічних ліній мають бути залучені всі, хто причетний до наукової, освітньої й культурно-виховної діяльності, хто вже висловив у цій галузі своє вагоме слово, хто виношує його як сокровенне і святе й лише в силу своєї соромливої вдачі не наважується відкрити його людям. Ми повинні відійти від так званого «чиновницького начала» й «ідеологічного замовлення», які завжди домінували в освіті. Тенденції розвитку цивілізації, національної культури, наші місце й роль у світі, національні інтереси, світовий та вітчизняний, життєвий та педагогічний досвід, науковий пошук і прогноз - ось ті фундаментальні підвалини, спираючись на які, ми маємо моделювати стратегію. Іншого шляху просто не існує. Контури освіти XXI ст. обумовлені практикою. І вийти на них ми можемо лише через аналіз тих практичних потреб, які, як писали колишні класики, рухають уперед науку (і освіту) значно потужніше, ніж десятки університетів.

Які ж головні потреби обумовлюють парадигму розвитку освіти у XXI ст.? Відповідь на це запитання безпосередньо обумовлена якісними характеристиками того суспільства, яке складається. Поглянемо на нього пильніше. Як прогнозують учені-футурологи, XXI ст. буде століттям інформаційних технологій, глобальної комп'ютеризації виробництва, зростання рівня системного програмування, широкого використання мікропроцесорів, мікроелектроніки, лазерної техніки і світлопровідних ліній зв'язку, полімерних і напівпровідникових матеріалів. Універсального значення в ньому набудуть комп'ютерні способи прийняття рішень, телекомунікаційні комп'ютерно-дослідницькі

й експериментальні системи, кабельне телебачення зі зворотним зв'язком, телесистеми з двобічною взаємодією, здатні передавати відеофаксимільні дані тощо. У новому столітті будуть відкриті та освоєні на рівні впровадження у виробництво нові джерела енергії.

Усе це змінить ритм і стиль суспільного й індивідуального життя людини. Вони стануть більш інтенсивними, індивідуально-відповідальними, творчими. Життя вимагатиме інтелектуально розвинутої особистості, базовим компонентом духовного світу якої стануть саме фундаментальні знання і здатність до самоосвіти в контексті постійно зростаючої інформації

Останнє обумовлює першу й головну вимогу до освіти XXI ст. - вона має бути фундаментальною, базуватись на найновіших наукових досягненнях, інтегрованій інформації й новітніх педагогічних технологіях. Центральне місце в ній мають зайняти дисципліни фізико-математичного профілю та інформатика. Розпочинаючи з епохи промислового перевороту, через усю історію простежується тенденція лідерства країн, у яких переважно базуються новітні технології. Особливо помітною ця тенденція стала наприкінці XX ст. Змінюючи ритм і темп, а головне прямованість, вона, як ніщо інше, задає тональність майбутньому розвитку людства. Альтернативи цій тенденції поки що немає. Висновок вимальовується однозначним: найбільшу потужність, благоустрій і життєзабезпеченість, а відповідно й лідерство у світовому просторі, будуть мати держави, новітні технології в яких є базовою основою виробництва.

Історичний досвід засвідчує й інше: новітніми технологіями — головною складовою інтелектуальної власності - ніхто й ні з ким ділитись не збирається. І цьому не треба дивуватися. Кожна держава переслідує й ревниво охороняє насамперед свої національні інтереси. Тому новітні технології можна лише відтворити, причому лише власними

інтелектуальними зусиллями. Ставка на «варяга» - безперспективна такою ж мірою, як і надія на технологічну допомогу у відповідності з її найновішими досягненнями. Не відмовляючись від допомоги, Україна має вибудовувати свій постіндустріальний світ, в основному, власними силами. Освіта має забезпечити і збагатити ці сили новими потенціями - фундаментально підготовленим суб'єктом, обізнаним у найновіших завоюваннях науки, техніки, технології, здатним до їх творчого упровадження в суспільну практику.

Фундаменталізація освіти, таким чином, є основною вимогою, стратегічним напрямом, головною змістовою лінією її розвитку в XXI ст. Реалізація цієї вимоги в Україні сьогодні знаходиться на початковій стадії.

XXI ст. повинне стати унікальним, з точки зору практичної реалізації, людських цінностей. Воно буде століттям сталого людського розвитку цивілізованих країн і прагненням наближення до цього ідеалу країн, що розвиваються. Уроки історії не проходять марно. Людство надто важко пережило дві світові війни, епоху «соціалістичних революцій та диктатури пролетаріату», нацистських таборів смерті та сталінських Гулагів, расистської розпусти тощо. Воно, у буквальному розумінні, вистраждало ідею самоцінності особистості, пріоритету фундаментальних цінностей і, мабуть, уже ніколи не ризикне повернутися до минулого в його тоталітарному, репресивному вигляді. Нове суспільство змінить спосіб життя людини й одночасно поставить до неї нові вимоги, з точки зору внутрішнього розвитку. Фактично воно покличе до життя новий тип особистості - толерантної, відкритої до демократичного спілкування й розвитку як у національному, так і в міжнародному вимірі, особистості, яка цінує й розвиває своє і, разом з тим, щедро ділиться ним з іншими, яка не приймає насильства, потворних ідеологій, яка понад усе ставить, цінує й прагне реалізувати у всіх сферах своєї життєдіяльності людські фундаментальні цінності як незаперечну істину, виплекану історією.

Зрозуміло, нова людина не приходить у життя зі зміною століть автоматично. До нового соціального статусу й ролі в державі та світі її треба готувати, відшліфовуючи прогресивні якості й одночасно знімаючи ті суперечливі риси, які сформовані в ній негативними нашаруваннями історії.

Першочергова роль у цьому належить освіті, загальноосвітня, культурна й морально-виховна функції якої мають розгортатися в парадигмі пріоритету гуманістичних надбань людства з метою гуманізації людських стосунків та реалізації людських цінностей. Гуманізація освіти, таким чином, постає такою ж, як і фундаменталізація, стратегічною лінією і філософсько-методологічним принципом її розвитку в XXI ст.

Усім своїм змістом українська освіта має бути спрямована на людину у всій повноті її природного й суспільно-індивідуального буття. Інтереси людини, її щастя, добробут, здоров'я, благополуччя - понад усе, незалежно від того, яка проблема (економічна, природнича, соціально-політична чи соціокультурна) розглядається в тому чи іншому навчальному предметі. Усі ми повинні зрозуміти одне: предметність без людини не існує. За кожним предметом стоять ті чи інші людські інтереси. Як правило, вони суперечливі. Не всі з них відповідають високому ідеалу людини. Тому гуманістично спрямованою й визначеною може вважатись лише та освітня діяльність, у якій учитель зуміє переконати учня в моральності й життєздатності саме гуманістичних інтересів, які, безперечно, прокладають собі дорогу через весь суперечливий спектр ставлення людини до природи, суспільства й до самої себе. "Людина - міра всіх речей" - цей знаменитий вислів античного філософа Протагора дійшов до сьогодення через віки й тисячоліття. Дійшов як перша теоретична настанова гуманізму, але не більше. "Міра людини й людяності надто важко упроваджується в практику. Не є

винятком і практика навчання та виховання учнівської та студентської молоді.

Викладаючи конкретну навчальну дисципліну, вчитель часто “замикається” на її предметності, забуваючи при цьому про людину, її потреби та інтереси, яким предмет має бути підпорядкований. “Міра людини” в такому випадку залишається не реалізованою. Крім того, виявляються несформованими й моральні якості людини як особистості. Далі - більше: незорієнтованих на “добро”, “повноти знань” та “високого професіоналізму” для практичної реалізації гуманістичних пріоритетів виявляється надто замало. Інтелектуально не підготовлена людина може увійти в життя “злим генієм”, цинічно зневажаючим усе, що не стосується його вузькоспрямованої професії. Світ, створений лише за “розрахунком холодного розуму”, набуває зловісного забарвлення. По суті справи, така діяльність має руйнаційний характер. Врешті, вона підштовхує людину і людство до прірви довготривалої економічної кризи, соціально-політичного конфлікту, екологічної катастрофи чи термоядерного колапсу.

Запобігти останньому можна лише “добром”, вірніше, освітою та вихованням людини в дусі гуманістичних фундаментальних цінностей, виплеканих історією, гірким досвідом розвитку людської культури.

Гуманізація освіти, таким чином, є не лише потребою, але й необхідною передумовою цивілізованого входження людства у XXI ст. І це зрозуміло, адже, щоб вижити, цивілізація має стати гуманістичною. Інакше вона зійде на шлях самознищення! У зв'язку з цим зростає навантаження на предмети соціогуманітарного профілю. Їх огульне скорочення, що мало місце в деяких навчальних закладах після проголошення незалежності, призвело до негативного результату: значна частина учнівської та студентської молоді виявилась малоорієнтованою в системі людських стосунків та інтересів, незахищеною від експансії “культурної продукції” західного

зразка, непідготовленою до сприйняття фундаментальних світоглядних орієнтацій та цінностей.

Нині ситуація змінюється на краще. У державі розроблена та впроваджується концепція гуманітарної освіти, розроблені новітні навчальні програми, готуються й видаються нові підручники та навчальні посібники. Головна ідея трансформації гуманітарної освіти реалізується через подолання монометодологізму колишньої “єдино вірної теорії” й перехід до плюралізму концепцій, дискурс між якими дозволяє проникнути у “таїнство соціального”, осмислити гуманітарний сенс історії та змодельовати майбутнє, яке відповідає найвищим людським ідеалам. Як довели вчені, найбільшу загрозу майбутньому становить сьогодні екологічна проблема. Особливо гостро вона простежується в післячорнобильській Україні. «Історично склалося, - підкреслює Президент НАН України Б.Є.Патон, - що на території України інтенсивно розвивалися виробничі структури на основі технічних та технологічних схем, котрі вже вичерпали свої еколого-економічні та соціальні можливості. Це обумовило інтенсивне забруднення навколишнього середовища. Процесами цього забруднення ми не керуємо й не прогнозуємо його можливі негативні екологічні, економічні та соціальні наслідки» (Проблема сталого розвитку України. — К., 1998.- С.5). Історична обумовленість тяжкої екологічної ситуації в Україні поглиблюється під тиском ряду суб’єктивних обставин, не останнє місце серед яких займає все ще домінуюча серед окремих виробничників думка про невичерпність природи, її здатність до самовідтворення, на свідому чи підсвідому зневагу до людських цінностей на користь пріоритетів техніко-технологічного профілю. «Людське» і «природне» в діяльності технократів замінюється «холодним металом» - технічними й технологічними показниками суспільного поступу. Однак, як довів у свій час М.Бердяєв, «безсердечна техніка» повстає проти людини, виривається з-під її влади й хоче уподібнити до себе останню. І хоч душа «не може жити в металевому середовищі», людина має співіснувати з технікою,

використовувати її як принципово новий чинник світової історії. Останнє вимагає екологічного підходу до дійсності, а сформуванню його в масовому масштабі знову ж таки можуть лише освіта та екологічне виховання. Екологізацію освіти слід вважати наступною провідною тенденцією її розвитку в ХХІ ст. На наш погляд, альтернативи цій тенденції також не існує. Екологічну спрямованість повинні мати всі навчальні предмети, робота в позаурочний час, дозвілля і виховання. Екологічним має стати світогляд учнівської та студентської молоді. Екологічним повинен бути стиль, спосіб життя людини, її культура й душевність. На жаль, сьогодні про екологізацію української освіти говорити можна лише умовно. Всесвітньо відомі українські вчені-екологи й педагоги-практики все ще не можуть домовитись стосовно концептуальних засад екологічної освіти, висхідних принципів, структури й загальної логіки навчального курсу. Не створено відповідаючих потребам екологізації освіти підручників та навчальних посібників. Майже не ведеться підготовка фахівців з екології у вищих закладах освіти. Між тим ситуація загострюється. Деградація природного середовища продовжується. Це вкрай негативно позначається на здоров'ї людини, яка, незважаючи на будь-які техніко-технологічні інновації, не перестає бути невід'ємною складовою природи як цілісної системи. У будь-якому історичному й соціальному просторі людина завжди живе за законами природи й тому завжди болісно відчуває на собі всі ті катаклізми, які виникають у природі під тиском безгосподарності цивілізації. Провідні країни світу давно вже розглядають екологію як один із основних пріоритетів системи національних інтересів. Україна в цьому напрямку робить лише перші кроки. Один із них - екологізація освіти, стратегічна тенденція якої має розгорнутись на повну силу в освіті ХХІ ст.

Зовнішній світ змінюється на наших очах. Відходять у минуле останні імперії, відмирають тоталітарні режими й

репресивні методи організації влади. На передній план усе більш вагомо виходить взаємозв'язок і взаємообумовленість світового порядку, ідея вирішення міжнародних суперечностей мирними засобами. Як спосіб організації влади, усього суспільного життя, внутрішнього стану й світогляду особистості в країнах цивілізованої орієнтації утверджується демократія.

Демократична організація світового порядку утверджується суперечливо. Нині вона проходить випробування Балканами. Військові засоби розв'язання проблеми не прикрашають жодну з держав-учасниць конфлікту. Однак, на наш погляд, загальна тенденція демократизації суспільного життя як у світі, так і в окремих державах, цим прикрим епізодом не перекреслюється. Вона залишається незаперечною. Демократизація утверджується як провідна характеристика нового суспільства. Ця характеристика ставить нові вимоги до людини як особистості. Провідною з них є вимога навчитися жити в умовах демократії. Ця вимога реалізується всім розвитком людської культури, а система освіти їй надає цілеспрямованості й організованості. У ХХІ ст. освіта має стати своєю школою демократії. А це, у свою чергу, виявляє ще одну провідну тенденцію розвитку освіти ХХІ ст. - тенденцію її демократизації. Означена тенденція реалізується у двох головних вимірах: а) як система навчання демократії, б) як перебудова навчально-виховного процесу на демократичних засадах. Розглянемо ці складові більш детально.

Як не парадоксально, але факт: окрім невеликих сюжетів у курсі політології, зміст «демократії» в системі освіти України, практично, не розглядався. І це не випадково: тоталітарний режим вивченню демократії не лише не сприяв, але й активно заважав. Західні демократії називались не інакше, як «буржуазні» (фальшиві, лицемірні тощо); одночасно радянська система організації влади, яка насправді була тоталітарною, возвеличувалась як «вища», «дійсна» демократія, тобто як «справжнє народовладдя». Як ідеологічна настанова все це закладалось у навчально-виховний процес. Зрозуміло, вивчалась лише «справжня демократія», тобто радянська, інша ж, буржуазна,

тракувалася як непотріб, не гідний не тільки для вивчення, а й для згадки. Світ перевертався з ніг на голову. Про дійсну демократію радянські люди в ті часи мали надто приблизне уявлення.

Публікації російською мовою фундаментальних праць з теорії та практики демократії, зокрема Алексиса де Токвіля «Демократія в Америці» та Карла Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», допомогли з'ясувати справжнє значення демократії та практику її утвердження в країнах, розташованих по різні боки океану. Крім того, поворот суспільства до демократичної практики сформував суспільну потребу в вивченні основ демократії у школі та вузі. На жаль, ще й нині ця фундаментальна потреба не може вважатись осмисленою на рівні її усвідомлення як соціального завдання. Ще не відпрацьовані механізми її реалізації у сфері освіти й виховання. Впровадження кількох зарубіжних проектів («Демократична освіта», «Громадянська освіта» тощо), які фінансуються урядом Канади та США, докорінно ситуацію не змінюють. Повний зміст демократії, її національні традиції та корені, особливості демократичних процесів в Україні тощо практично залишаються за межами навчального процесу. Введення нових програм, проектів, курсів з основ демократії, громадянської освіти та виховання ми розглядаємо як особливо важливе завдання для розвитку освіти України в XXI ст. Вивчення змісту демократії безпосередньо пов'язане з демократичною організацією всього навчально-виховного процесу. Тут вимальовується цілий комплекс проблем, розв'язання яких, на нашу думку, буде можливим на другому етапі реформи освіти в Україні.

Демократія тісно пов'язана з поняттям «народ». Отже, демократизація в освіті насамперед, означає створення рівних можливостей для отримання освіти кожною людиною. На жаль, стосовно цього Україні не всі мають рівні можливості. Так, різні можливості в отриманні вищої освіти мають, зокрема,

представники титульної нації й діти-вихідці з когорти національних меншин. Не можна порівняти можливості міської й сільської молоді. Обмеження виникають і у зв'язку з інвалідністю, одруженням, народженням дитини, майновим станом батьків тощо. Демократизація освіти повинна зняти усі ці розбіжності, забезпечити кожній дитині не лише деклароване, але й реальне право на освіту, як це передбачено Конституцією. Варто в цьому зв'язку пильніше придивитись до так званої дистанційної освіти, внести відповідні доповнення до базового закону «Про освіту» й налагодити процес навчання так, як це здійснюється в цивілізованих країнах світу.

Друга лінія організаційної перебудови, обумовленої процесом демократизації освіти, пролягає руслом вибору. Навчально-виховний процес можна вважати демократичним лише тоді, коли кожен із його учасників має можливість вибору: програми, підручника, методики, лекційного курсу, вчителя чи педагога. Без права вибору про демократію говорити не варто. Забезпечити можливість здійснення відповідного вибору в системі освіти, між тим, можна, але лише серйозно перебудувавши цю систему. На наш погляд, це також є актуальним завданням другого етапу реформування галузі.

Демократизація, нарешті, вимагає відносної автономії як особистості, включеної в навчально-виховний процес, так і закладу освіти, де цей процес здійснюється. Нагальним є, зокрема, питання забезпечення автономії університетів, особливо національних. Дріб'язкова опіка над ними лише заважає справі. Ректорат, учена рада університету здатні вирішити будь-яку проблему життєздатності й життєзабезпечення свого навчального закладу. Асоціації ж керівного складу вузів можуть узагальнити й підняти її до рівня громадянського бачення й високої державної політики. Ми повинні йти на сміливі освітянські експерименти, повинні довіряти людям і вимагати від них творчого ставлення до справи й відповідальності, межі якої врегульовані чинним законодавством. Освіта України

переживає нелегкі, але й надзвичайно цікаві часи. Вона стоїть на порозі ХХІ ст. і ввійде в нього такою, якою зробимо її ми - освітяни й урядовці, вчені і діячі культури, підприємці і банкіри, батьки і діти. Підняти освіту - справа честі кожного. Освіта - це престиж держави, показник розвитку культури нації, це — фундаментальний резерв наближення майбутнього, гідного людини.

Ващенко Костянтин Олександрович — кандидат політичних наук, відповідальний працівник ТОВ «Юридична міжнародна фірма»

Антиконфліктні технології: теоретичні засади та українська дійсність

Аналіз сучасних соціально-політичних процесів в Україні дає підстави стверджувати, що українське суспільство має досить високий конфліктний потенціал. Під поняттям «конфліктний потенціал» ми розуміємо систему умов (політичних, соціальних, економічних або ідеологічних), за яких можливий політичний конфлікт. Самі по собі ці умови не здатні спричинити конфлікту, проте вони можуть підвищувати напруженість у суспільстві, створювати передконфліктні ситуації. Отже, конфлікт виникає лише тоді, коли існує сформований певний політичний суб'єкт, зацікавлений у розгортанні конфлікту та свідомо йде на його ескалацію.

На нашу думку, сьогодні в Україні ще не сформувалися радикальні політичні сили, які могли б «розв'язати» у своїх інтересах відкритий політичний конфлікт, довівши його до агресивної силової стадії. Втім ми вважаємо, що масштабний політичний конфлікт на латентній (прихованій) стадії в суспільстві все ж таки існує. З огляду на особливості перехідного періоду він виражається у викривлених, передконфліктних взаєминах на осі «держава — влада — населення». Про його наявність свідчить різке падіння авторитету держави взагалі, а також окремих гілок державної влади. Руйнуються канали комунікації: з одного боку, владі насилу вдається донести до громадян значення й необхідність реформ, найчастіше населення виявляється дезорганізованим і відмовляється розуміти значення цих

реформ; з іншого боку, для населення сама держава постає у викривленому вигляді [1, с. 60].

Серйозні протиріччя існують між різними інституціями політичної системи. При цьому Україна має свою специфіку, що відрізняє її від розвинених демократичних країн. Ми цілком поділяємо думку А.Пойченка, який вважає, що сьогодні «влада дедалі більше стає предметом самоцінності. Не тільки тому, що вона відкриває доступ до розподілу матеріальних ресурсів, а й тому, що з допомогою влади пропонується і стверджується відповідна інтерпретація життя. У суперництві інституцій політичної системи виявляється не тільки боротьба за статус та реальні позиції у структурі влади, а й уявлення самих учасників суперництва щодо соціального світу» [2, с.141].

Саме у зв'язку з цими обставинами ми відносимо технології розв'язання соціально-політичних конфліктів до «базових» технологій забезпечення демократичного розвитку суспільства.

Узагальнення досліджень західних та вітчизняних конфліктологів дає підстави для висновку про те, що умовою продуктивного аналізу та розв'язання конфліктів (вироблення способів їх розв'язання та реалізація цих способів) є передусім своєчасне розкриття конфліктів та залучення до їх вивчення спеціалістів.

Розкриття конфліктів може відбуватися гласно (через пресу, радіо, телебачення, мітинги, зібрання, парламент тощо) та негласно. І той, і інший способи розкриття конфліктів характерні для будь-яких типів політико-правових режимів. Проте спостерігається певна залежність способу розкриття конфліктів від політичної культури суспільства. Жоден режим «не полюбить» конфлікти і прагне до аналізу їх причин та прийняття рішень «за зачиненими дверима». Але демократичні суспільства відрізняються прагненням розглядати конфлікти в ході відкритих дискусій, надаючи можливість зіставлення всіх позицій. Ідеться про

дискусії і на рівні всього суспільства, і на рівні організацій, і на рівні, що істотно обмежує гласність, — у вузькому колі керівників різних органів держави, суспільних формувань. Але практика показує, що конфлікти, які розв'язуються напівгласно, у вузькому колі, можуть залишитися нерозв'язаними, оскільки угода, досягнена «за спиною» суспільства, «за спиною» груп або організацій, що конфліктують, є малоефективною. Справа в тому, що в такому випадку еліта, котра досягла згоди між собою, наклала на конфлікт свої групові інтереси (або замінила його ними). Узгодивши їх і спонукаючи до згоди керовані ними групи, вони не обов'язково дійсно узгодили інтереси цих груп, тобто тих, хто реально протистоїть один одному. Внаслідок цього конфлікт, який не знайшов задовільного розв'язання, продовжує існувати й дестабілізувати соціально-політичну ситуацію.

У суспільствах, політична культура яких є авторитарною, люди відрізняються більшою толерантністю щодо конфліктів, до гласного їх урегулювання та більше покладаються у розв'язанні конфліктів на силу, кримінальне право. Але і в цих суспільствах, як і в демократичних, у випадках, коли надбанням гласності стає нечесне, на думку більшості, розв'язання конфлікту «за зачиненими дверима» (улюблений метод тоталітаризму), теж слід очікувати скандалу та відставки уряду або членів уряду, що задіяні в ньому. Верховний правитель (вождь, президент, фіюер тощо) може при цьому пожертвувати одним із наближених для розрядки напруженості.

Один із провідних представників англосаксонської політології, її напрямку, який базується на моделі рівноваги суспільства, Д.Аптер вважає, що існують три шаблі розвитку та три форми суспільних конфліктів:

- 1) зіткнення преференцій та уподобань (кооперація як форма);
- 2) зіткнення інтересів (конкуренція як форма);
- 3) зіткнення переважних цінностей (справжній, дійсний, реальний конфлікт) [3, с. 265].

Завдання політиків, учених полягає в тому, щоб

трансформувати конфлікти цінностей у конфлікти інтересів або, ще краще, у зіткнення преференцій та уподобань, тобто у конкуренцію, або, ще краще, у кооперацію.

Як же відбувається перехід конфлікту в інтеграцію? Необхідно, щоб групи – носії конфліктів цінностей — погодилися сформувати механізм посередництва. Вже з моменту досягнення згоди створити посередництво конфлікт може втратити небезпеку для соціальної ситуації.

На думку Норлінджера, існують досить певні правила врегулювання конфліктів:

1. Для успішного врегулювання конфліктів необхідне повне або хоч би часткове використання шести головних принципів: стабільна коаліція, пропорційність, деполітизація, взаємність права вето, компроміс, концесія.

2. Опертя тільки на інституцію громадської думки більшості конфліктної групи не сприяє врегулюванню конфліктів, а, навпаки, лише загострює їх.

3. Урегулювання конфліктів через досягнення за короткий термін національної ідентичності не тільки не приносить успіху, але може призвести потім до широкого використання насильства і тиску.

4. Велике значення у врегулюванні конфліктів належить лідерам конфліктних груп. Саме вони можуть відіграти позитивну роль у цьому. Роль же членів груп у врегулюванні конфліктів, як правило, буває подвійною: або непрямо позитивною, або взагалі негативною.

5. Наявність мотивації у врегулюванні конфліктів є неминучою, якщо еліта починає відповідну діяльність.

Отже, за цією теорією, урегулювання конфлікту є прерогативою керівників груп, тобто еліти, що конкурують. Роль мас має бути зведена до підтримки еліти, а не до безпосередньої участі у врегулюванні.

Важливою умовою початку врегулювання конфлікту є взаємна гарантія толерантності до інтересів один одного з боку груп, які беруть участь у конфлікті цінностей, тобто взаємне визнання

законності життєвих інтересів сторонами, що конфліктують. Це дозволяє вивести конфлікт цінностей на рівень переговорів на ґрунті визнаних інтересів груп.

Д.Аптер вважає також, що в країнах, де ще не склалися традиції демократії, де політична система знаходиться у стадії переходу від тоталітаризму до демократії, особливу роль відіграють рішучість, твердість (авторитаризм) еліти, яка очолила цей процес.

Перебіг такої еволюції, в перебудові суспільства завжди наштовхується на опір багатьох суспільних груп. Цей початковий етап, котрий має бути етапом формованих змін, у подальшому спрямовується в річище «системи примирення», що базується на визнанні законності інтересів суспільних груп, на плюралізмі як принципі політики.

Прихильники моделі рівноваги вважають, що у розв'язанні конфліктів, у досягненні згоди, або консенсусу, сторін, що конфліктують, центральна роль має бути відведена інституції посередництва.

Ця інституція дозволяє перетворити відкритий конфлікт, тобто конфлікт цінностей, на конфлікт взаємно визнаних інтересів або навіть знизити його до рівня безпосередніх суперечок між уподобаннями, що передбачає можливість кооперації груп.

Історична практика показує, що при розв'язанні конфліктів на рівні суспільства досить часто протиріччя між ціннісними орієнтаціями соціальних груп, прошарків розв'язуються шляхом знищення однієї зі сторін (фізичного або морального) або витісненням її з цього суспільства (за кордон). Це буває при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Проте у більшості випадків внутрішніх конфліктів у суспільстві між цінностями різних груп має місце узгодження інтересів, тобто компроміс — угода на ґрунті взаємних поступок [4, с. 48].

Демократичний підхід до розв'язання цієї проблеми

передбачає дотримання таких умов:

1) угода між сторонами, що конфліктують, можлива, якщо визнаються їх законні інтереси, рівність сторін, взаємне право вето тощо;

2) компроміс, тобто укладення угоди, залежить від фактичної влади, яку має кожна сторона, тобто від наявності у кожної з них певної сили, ресурсів політичного та економічного характеру (організованість, кількість прихильників, фінансові можливості, вплив на пресу тощо);

3) наявність у сторін цілей, до яких не входить знищення іншої сторони (з моральних міркувань або з причин неможливості цього, через шкоду для економіки). Іншими словами, обидві сторони не мають можливості (або не хочуть) реалізувати свої інтереси та цінності шляхом знищення іншої сторони.

Із часів Алексіса де Токвіля компроміс використовують як один із чинників збереження та нормального функціонування держави. Спроби морально засудити компроміс як змовництво впливають, як правило, з гранично лівих або гранично правих кіл суспільства й завжди передбачають політичні цілі та інтереси. Одним із механізмів формування консенсусу, тобто згоди сторін, є процедура вибору: громадянам пропонується (і надається можливість) зробити вибір на користь певних цілей, і на цьому ґрунті досягається легітимація подальшої угоди.

На встановлення консенсусу впливають існуючі в певному суспільстві традиції. У суспільствах, що мають тоталітарні або авторитарні традиції, досягнення консенсусу часто-густо відбувається з великими труднощами та втратами. У суспільствах із давніми демократичними традиціями, навпаки, наявна схильність до розумних компромісів.

Наша новітня історія дає всі підстави стверджувати, що українське суспільство має неабиякий потенціал саме для компромісного розв'язання соціально-політичних конфліктів і протиріч. У період після проголошення незалежності

в 1991 р. яскравими прикладами цього стали президентські та парламентські вибори 1994 та 1998 рр., укладення Конституційної угоди між гілками влади, яке відбулося у червні 1995 р., та, зрештою, і прийняття нової Конституції України (щоправда, на межі конфлікту) значною мірою можна вважати компромісом різновекторних політичних цінностей та групових інтересів.

Аналіз і узагальнення історичної та сучасної практики дає можливість виокремити такі головні технології розв'язання соціально-політичних конфліктів у демократичному суспільстві:

1. Посередництво:

— згода сторін, що конфліктують, визнати авторитет посередника (особистості, організації, інституції, держави тощо);

— уміння посередника трансформувати конфлікт цінностей у конфлікт інтересів, а конфлікт інтересів — у конфлікт надання преференцій;

— зафіксована домовленість сторін щодо однозначної оцінки результатів виборів, референдуму (якщо посередником є народні маси), а також щодо дотримання головних принципів посередництва;

— використання посередником шести головних принципів: об'єктивності, пропорційності, стабільності коаліції, взаємності права вето, компромісу та концесії.

2. Створення «всезагальної» партії:

— створення масової політичної партії, громадсько-політичного руху, що включає в себе переважну кількість соціальних прошарків, груп населення;

— зменшення глибини та швидкості реформ для недопущення різкого зниження особистих доходів прошарків населення, які увійшли до «всезагальної» партії, та реалізація спеціальних соціальних програм з такою самою метою.

3. Соціальна індоктринація:

— прискорення ринкових перетворень, які дозволять еліті, що прагне до влади, мати можливість реалізувати свої амбіції, прагнення до контролю над ресурсами та багатствами

поза сферою політико-державного управління. Таким чином, зі складу конкурентів «виводиться» найбільш активна та грамотна частина;

— висока міра порядності керівників, що призначаються на найвищі політичні та адміністративні посади, забезпечувана жорстким відбором претендентів (на ці посади) за моральними якостями.

4. Взаємне вето коаліційного уряду:

— створення уряду коаліції найвпливовіших політичних сил, представники яких мають право вето на будь-яке урядове рішення, що суперечить життєвим цілям і цінностям цих політичних сил;

— подолання небезпеки блокування реформ таким самим правом вето шляхом увіходження до коаліції великих політичних партій, які мають значну міру згоди в царині їх головних цінностей та інтересів.

5. Децентралізація рішень:

— коаліційний уряд передає лідерам великих політичних сил, репрезентованих у ньому, право розв'язувати конфлікти, що виникають, допомагаючи їм створити інституцію постійних переговорів;

— уряд концентрує свої головні зусилля на виробленні стратегії соціально-економічного розвитку країни та її реалізації.

Практична політологія демократичних країн розробила чимало технологій для розв'язання конфліктів між різними політичними суб'єктами суспільства. Водночас напрацьовується й система правил, принципів та способів для їх використання при розв'язанні можливих нових різновидів соціально-політичних конфліктів, які можуть виникати в найближчому майбутньому.

З нашого погляду, при розробці таких технологій слід мати на увазі таке:

1) переговори та ненасильництво також є демонструванням сили, упевненості в собі. Але початок реалізації

цих методів одразу ж спричиняє появу інших «механізмів» розв'язання конфліктів, що відрізняються від ненасильницьких. Зрозуміло, якщо переговори не набувають характеру безкомпромісності, тобто коли обидві сторони не хочуть змінювати своїх позицій, «поступатися принципами» (які у радикалів часто-густо вважаються важливішими, ніж життя та здоров'я людей). Така позиція обох сторін завжди призводить до загострення конфлікту;

2) першою умовою для використання цих методів є визнання другої сторони повноправним політичним суб'єктом. Пропагандистська робота, ґрунтована на визнанні, «знімає» у громадян та співробітників силових структур уявлення про сторони переговорів як про «ворогів», яких необхідно знищити. Звичайно, йдеться не про ті випадки, коли проти державних органів, невинних громадян застосовується зброя. Але, відбивши таку спробу, демократія вважає за необхідне негайно використати найменший шанс для початку переговорів. Приклад пропагандистської позиції: «Це наші громадяни. Серед них багато випадково захоплених конфліктом людей, що заплуталися у «гаслах». Більша частина тих, хто конфліктує, — це ошукані платники податків, на кошти яких ми живемо»;

3) найкращим способом для введення в дію цих методів є встановлення із суб'єктом конфлікту неформальних стосунків, є відмова від будь-яких оцінок його соціального, громадянського, національного тощо статусу (типу «ворожа партія», «бюрократ-апаратник», «іноземні наймити», «зрадники нації», «кляті москалі» тощо). Принциповим моментом є повага до суб'єкта та його законних прав. Як правило, переговори повинні розпочинатися із загальнолюдських цінностей: життя, здоров'я, родина, культурні традиції тощо;

— ефективним прийомом, що розв'язує небезпечну протидію сторін, є гумор (сатиру треба виключити), беззлісне висміювання другорядних деталей ситуації, власних промахів. Це стимулює

прояв у партнера з переговорів позитивних емоцій, здатних трансформуватися у симпатію, у ставлення до опонентів як до партнерів, гідних поваги;

— використання цих методів дуже часто вимагає присутності так званої «третьої сторони», «третього суб'єкта»: посередника, експерта, шанованої всіма особи, обраної громадянами (за ініціативою сторін) узгоджувальної комісії тощо, тобто суб'єкта, який своєю присутністю заважає загостренню конфлікту та сприяє переходу до його ненасильницького розв'язання.

Конкретні технології врегулювання соціально-політичних конфліктів повинні, з нашого погляду, постійно знаходитися у стадії розробки, удосконалення, коригування у зв'язку з нагромадженим досвідом урегулювання протиріч у цінностях та головних інтересах різних політичних суб'єктів, що конфліктують.

Література

1. Валевський О., Головатюк В., Діброва С. Сучасна політична ситуація в Україні в оцінці громадської думки (за матеріалами соціологічних досліджень). — К., 1997.
2. Пойченко А.М. Політика: теорія і технології діяльності. — К., 1996.
3. Технології політичної влади: Зарубіжний досвід. Книга-дайджест (В.М.Іванов, В-Я.Матвієнко, В.І.Патрушев, І.В.Молодих) — К., 1994.
4. Теплов З.П. Конфликты: проблемы теории и практики разрешения. — СПб., 1992.

Яковенко Лариса Іванівна — кандидат економічних наук, доцент, докторант економічного факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка

Проблеми державного регулювання у перехідній економіці

Вивчення питання про роль держави в економіці в історичному аспекті приводить до висновку, що за останні двісті років втручання держави в економічне життя країни із досить обмеженого перетворилося у значне. Ретроспективний аналіз свідчить, що в Європі XVI-XVIII ст., у період росту національних держав та зміцнення абсолютизму панівне місце в економічній науці зайняв меркантилізм. Цей термін має подвійне значення: по-перше, політика протекціонізму - державної підтримки торгівлі, ремесел, контролю за економікою, по-друге, теоретичне обґрунтування цієї політики - система поглядів, що утворила певний етап у розвитку економічної думки.

У подальшому найвідоміші теоретичні школи виступали з теоретичними обґрунтуваннями економічної політики держави, вели дискусії про її допустимі межі, шляхи та інструменти. Проблеми державного втручання в діяльність економічної системи тією чи іншою мірою розглядалися в працях А.Сміта, Дж. М. Кейнса, Л. фон Мізеса, О. Ланге, Ф. фон Хайека, М. Фрідмана, П. Самуельсона, В. Нордхауза, а також інших відомих економістів. Концепція державного втручання включає в себе аспекти регулювання, спрямованого на обмеження чи стимулювання різних секторів національної економіки, а також аспекти підтримки власності. В найзагальнішому вигляді сучасні механізми, що регулюють державне управління, економічну політику, базуються на

чотирьох основних економічних концепціях: неокласицизм (економічний лібералізм), кейнсіанство, інституціоналізм, марксизм. Головна боротьба точиться навколо питання про необхідність та міру державного втручання у функціонування економічної системи.

Захист політичного та економічного суверенітету громадян, приватної власності, запобігання насильству, злочинам та зловживанню владою - усе, що могло порушити спонтанний економічний порядок, тривалий час вважалося єдиною функцією держави. Саме це стало основою для того, щоб послідовники класиків економічної науки, зокрема А. Сміт, називали державу "жандармом" і не вважали за необхідне активно втручатися державі в економічні процеси.

У 30-і рр. набуває популярності теорія прибічника державного регулювання економіки Дж. М. Кейнса. Представники кейнсіанства вважають, що держава здатна краще визначити потреби та інтереси суспільства, ніж індивідуальні виробники і споживачі, а державне втручання необхідне для стабілізації економіки, зниження невизначеності розвитку, забезпечення справедливого розподілу доходів. При цьому держава бере на себе зобов'язання не тільки щодо підтримання порядку в економічному житті, а й щодо забезпечення загального процвітання. Це ставить перед макроекономічною політикою такі завдання, як постійне зростання виробництва, доходів і багатства країни, досягнення повної зайнятості й соціального прогресу, недопущення інфляції та порушення рівноваги торговельного і платіжного балансів. У світовій практиці кейнсіанський підхід до ролі держави в економічному розвитку тривалий час переважав, його пік спостерігався у перші післявоєнні десятиріччя. Державне втручання дозволило країнам ринкової економіки продемонструвати значні позитивні результати.

Досягнення ринковою економікою певного ступеня зрілості викликало необхідність дещо обмежити роль держави, що дало можливість більш вільно діяти ринковим силам. Саме

така ситуація склалася, приміром, у США та в інших промислово розвинутих країнах на початку 80-х рр. Зросла популярність неокласичного підходу до проблем макрорегулювання економіки. У цілому історія сучасного неокласицизму починається з 50-х рр. Однак це не викликало повної відмови від положень і рекомендацій кейнсіанства. Так, прихильники вільного ринку та ефективної конкуренції - монетаристи та інші економісти Чиказької школи - визнають допустимим державне втручання в економіку, але лише тоді, коли досконалий ринок не забезпечує ефективного розподілу ресурсів. Державі відводиться функція задоволення потреб суспільства в чистих суспільних товарах, державного захисту приватної власності, нейтралізації екстернальних ефектів економічної діяльності, усунення інтерналій як результату асиметричної інформації, у тому числі й шляхом надання інформації економічним агентам з метою підвищення якості їх рішень; регулювання природних монополій.

Отже, історичний процес розвитку економічних систем ринкового типу демонструє зміну підходів до ролі держави в залежності від ситуації, яка складається в той чи інший проміжок часу. В ідеальній ринковій економіці регулювання ринкових процесів відбувається через автономні цінові механізми, що спираються на баланс попиту і пропозиції, а держава відіграє пасивну роль. Однак у дійсності домінує змішана економіка, у якій держава є важливою економічною силою і виконує найрізноманітніші функції, впливаючи на діяльність ринкових механізмів.

Питання про роль держави в економіці особливо актуалізується в періоди, коли економічна система знаходиться у складному кризовому становищі, перебуває у стані якісної зміни типу самої економічної системи, як це сьогодні відбувається в Україні та в деяких колишніх соціалістичних країнах. Формування власної, моделі переходу до ринку неможливе без широкомасштабного впливу держави на

економічні й інституціональні процеси трансформації при розумному сполученні ринкових механізмів і стимулів з державним регулюванням. Необхідно "... навчитися вміло використовувати державні й ринкові економічні механізми в практиці господарювання у їх оптимальному сполученні," - зазначає І. Лукінов [3, с. 8]. Держава не може дозволити собі не втручатися в ці процеси. Її завдання - проведення такої економічної політики, яка сполучає можливості ринку і державне втручання в розвиток економічної системи.

Що стосується українського досвіду регулювання економіки в трансформаційний період, то на початковому етапі реформ захоплення процесом реформування, перетвореннями у системі власності та у структурі управління економікою не дозволило усвідомити тієї значної ролі, яку в цих процесах мала б виконувати держава. По суті, на початку 90-х рр. відбулося згортання функцій державного управління економікою взагалі, а також реальним сектором зокрема. Останній представлений сукупністю галузей, що забезпечують виробництво матеріальних благ. Послаблення державного втручання в економічну систему в Україні в пострадянський час об'єктивно визначалося двома групами факторів: ендогенні були пов'язані з послабленим унаслідок реформування інституціональним середовищем, екзогенні - із залежністю від політики міжнародних фінансових інститутів. Остання отримала назву "Вашингтонський консенсус", вона була сформована у 80-ті рр. як набір практичних рекомендацій для проведення економічної політики в слабзорозвинутих країнах і ґрунтувалася на запереченні активної ролі держави. При цьому вважалося, що держава менш ефективно виконує свої економічні функції, ніж ринок. У найзагальнішій формі реформування, за умовами Вашингтонського консенсусу, зводиться до лібералізації, приватизації та стабілізації шляхом жорсткого обмеження грошової маси. Усе це обмежує роль держави як активного економічного суб'єкта і зводить її функції до контролю за грошовою масою.

Використання подібного підходу як основи економічної

політики в Україні, де частка державного сектора переважала, де не були створені інституціональні умови ринку, призвело до того, що головною сферою державного регулювання став грошовий обіг, реальний сектор залишився поза увагою реформаторів. Серед негативних наслідків застосування подібної стратегії - наростання некерованості в економічних процесах, катастрофічне падіння обсягів виробництва, зниження інвестиційної активності економічних суб'єктів різного рівня, загострення ситуації у соціальній сфері. Усе частіше трапляються твердження про неприйнятність неокласичних методів у сучасній економіці України [10], [5], наводяться приклади застосування монетаристських рецептів у розвинутих країнах, де реформи відбувалися в умовах зрілої ринкової економіки, сформованого економічного та інституціонального середовища, тобто державі не треба було докладати зусиль для їх формування.

У країнах, що формують економічну політику в умовах постсоціалістичного трансформаційного процесу, модель загальної конкурентної рівноваги неокласичної політекономії, у відповідності до якої нормальне функціонування і наявність повного набору ринків є достатніми для ефективного розміщення ресурсів, а втручання держави завдає шкоди, виявилася малоприсадною. При цьому мова йде не про заперечення самої неокласичної теорії з її логічними й переконливими висновками, а лише про обмежені можливості її застосування в окремих конкретних ситуаціях. Так, А. Ноув переконаний, що теоретичні підходи неокласиків не відповідають потребам "східних" реформаторів, а праці неокласичної школи мають мало спільного з прийняттям рішень у реальності [7, с. 23]. На думку В. Автономова, неокласична теорія малоприсадна для аналізу змін у реальному часі, таких, як трансформація економічної системи, коли важливу роль відіграє не лише кінцевий стан системи, але й той шлях, яким вона до нього пройде [1, с. 7]. Моделі економічного лібералізму (неокласичні)

“проявляються повніше й діють ефективніше в умовах розвинутих ринкових відносин і за наявності відповідних законодавчих, організаційних, фінансово-кредитних та банківських інститутів”, - пише А. Філіпенко [10, с. 34]. А.Мартінов зазначає, що загальноприйняті концепції економічної політики - неолібералістської, неокейнсіанської, економіки пропозиції - неприйнятні в рамках постсоціалістичної економіки, на їх основі не можна подолати глибокі структурні диспропорції [4, с. 8].

На наш погляд, тут спостерігається основна суперечність ринкового реформування. З одного боку, необхідно створити повноцінний ринковий механізм, свідомо задати рамкові умови ринково-конкурентного ладу. Цей процес вимагає активного державного впливу на процеси формування інституціонального та економічного ринкового середовища. Ця теза “...відповідає потребам сучасних трансформаційних процесів, коли при формуванні інституціональних умов ринкової економіки стає конче необхідною свідомо діяльність держави” [8, с. 55]. З другого боку, зміст процесу трансформації суспільства, переходу від адміністративно-командної системи до ринкових засад функціонування економіки в найзагальнішій формі полягає в принциповому звуженні сфери та рівня втручання держави в економіку. Останнє, безумовно, відповідає неокласичним ідеям та теоріям.

Процес економічного розвитку країни, формування ефективної соціально-економічної системи, системи господарювання та управління економікою може бути успішним тоді, коли всі перетворення не суперечать об’єктивним закономірностям розвитку економіки. З огляду на це важливу роль у забезпеченні економічного зростання, міжнародної конкурентоспроможності, розвитку кожної країни відіграє розумне сполучення впливу ринкового механізму та засобів державного регулювання. Зазначимо, що терміни “державне втручання” та “державне регулювання” ми застосовуємо в однаковому значенні - “вплив одного економічного суб’єкта - держави - на інші економічні суб’єкти”. У літературі ці поняття

іноді розрізняються.

Розширення функцій держави в сучасному суспільстві при безумовному збереженні ринкових свобод, інститутів, механізмів значною мірою визначається зростанням складності соціально-економічних процесів. Велика кількість фундаментальних проблем не може ефективно вирішуватися лише в рамках дії ринкових механізмів. Це стосується передусім розвитку та зміцнення соціальної сфери, яка є одним із важливих джерел економічного зростання. Особливим фактором об'єктивного підвищення ролі держави дослідники називають характерну для сучасного рівня розвитку економіки “інституціональну ригідність” - наявність соціальних та економічних механізмів, які допускають зміни фундаментальних ринкових перемінних лише в одному напрямку і перешкоджають оберненим змінам у принципово відмінній ситуації [6, с. 74]. Сучасна економіка значно втратила гнучкість, притаманну раннім етапам розвитку капіталізму. Крім цього, учені підкреслюють, що в період кризи, коли потрібні активні дії, ініціатива завжди іде від держави, а заклики звести роль держави до мінімуму – ідеологічний постулат, позбавлений наукової основи [2, с. 34].

У той же час ми не прихильники підходу до державного регулювання як до панацеї від усіх соціально-економічних негараздів, оскільки можливі провали, суперечності, неефективні наслідки державного регулювання, як можливі й провали в діяльності ринкового механізму.

У плановій економічній системі, в умовах безпосередньої участі держави в економічній діяльності, регулювання грало роль всеохоплюючого директивного планового управління. У ринковій системі регулювання базується на комерційних засадах, держава намагається уникати прямого втручання в економіку, робить наголос на створенні економічних засобів-стимулів, що спрямовані на підтримку або зміну економічних параметрів тих чи інших явищ та взаємозв'язків між ними у відповідності із завданнями економічної політики держави. Розрізняють регулювання у власне-економічних цілях і таке, що проводиться

з метою вирішення соціальних завдань. Перший напрямок - в економічних цілях - здійснюється в рамках антимонопольної політики, підтримки нових виробництв, а також нерентабельних, але суспільно необхідних сфер економічної системи, у рамках регіональної політики, підтримки малого бізнесу і т.д. Регулювання соціальної сфери включає сприяння зростанню добробуту населення, медичне і соціальне страхування, забезпечення нормальної життєдіяльності, охорону оточуючого середовища.

Що стосується способів впливу держави на економічні процеси, то в цьому контексті мова йде про пряме і опосередковане втручання держави. Прямий вплив реалізується або через директиви, які забороняють підприємствам чи приватним особам займатися певними видами діяльності, або через надання ліцензій на той чи інший вид діяльності. Непрямий контроль, навпаки, не містить прямих указівок і, в основному, реалізується за допомогою методів бюджетно-фінансової політики, ставить усіх в однакові умови, змушує підприємця чи покупця дотримуватися певної лінії поведінки. Це втручання через закони, у той час як пряме втручання стосується контролю за людьми, економічними суб'єктами. Тому пряме втручання містить більше можливостей для виникнення неефективності й корупції, зловживання чиновників. Отже, непряме втручання має певні переваги.

Конкретні форми й методи державного регулювання змінюються в залежності від досягнення певних рівнів зрілості індустріальної структури. При цьому державне регулювання виступає не жорсткою альтернативою ринковим методам, а способом закріплення позитивних і згладжування негативних сторін ринку. В різних країнах ринкової економіки застосовується один і той самий добре відомий у теорії та практиці набір інструментів державного регулювання ринку, однак спрямованість та організаційні форми цього інструментарію можуть бути різними. Набір інструментів визначається перш за все тими пріоритетними галузями, на

розвиток яких робить ставку уряд країни.

В умовах глибокої кризи, значного скорочення промислового виробництва, падіння обсягів інвестицій в Україні — до 49% та 22% відповідно в 1998 р. порівняно з 1990 р. [8, с. 45,78] - постає питання про необхідність пошуку шляхів використання відомих інструментів державного регулювання економічної системи взагалі та інвестиційної сфери зокрема, створення сприятливого клімату капіталовкладень, адекватних загальноекономічній ситуації та завданням щодо стимулювання заощаджень домогосподарств. Очевидною є відсутність реальних альтернатив виходу з інвестиційної кризи без урахування ресурсів нагромаджень суб'єктів ринку. Вкрай важливо з допомогою держави спрямувати на ринкових принципах досить обмежений потенціал нагромадження приватнопідприємницького сектора на вирішення невідкладних завдань відновлення економіки.

На сьогодні держава не має в розпорядженні ефективної системи впливу для здійснення сильної економічної політики, у тому числі її промислової складової як одного з найважливіших факторів відродження вітчизняного виробництва. Створення подібної системи можливе за таких умов:

а) формування дієвої системи управління державною власністю, у тому числі й державними пакетами акцій приватизованих підприємств;

б) зміни порядку взаємодії держави й недержавних підприємств;

в) зміни в системі органів управління економікою.

Усе це дозволить перейти до ефективної моделі регулювання інвестиційно-структурних зрушень в економічній системі. Особливу роль у розвитку економіку перехідного типу, яка перебуває в кризовому стані, відіграє, на нашу думку, регулювання процесами в реальному секторі економіки, або промисловій політиці.

Важливість промислової політики визначається, по-перше,

її винятковим значенням для структурної перебудови економіки, по-друге, світовим досвідом її формування та управління з боку урядів, по-третє, об'єктивними труднощами реформаційного періоду економіки, які гальмують природний хід цього процесу. З огляду на постулати фундаментальної управлінської теорії до загальних функцій державного регулювання промислової політики можна віднести: 1) визначення цілей розробки й реалізації промислової політики, 2) відповідне правове, економічне та інформаційне забезпечення, 3) наступний контроль. У цьому контексті основні принципи системи державного регулювання можна викласти так:

несуперечливість і цілісність законодавчої, нормативно-правової, методологічної бази розробки та реалізації промислової політики на загальнодержавному й регіональному рівнях;

принципова однозначність трактування суті й ролі промислової політики всіма зацікавленими суб'єктами державного регулювання та чіткий розподіл функцій державного регулювання між різними відомствами;

пріоритетність здійснення регулюючих функцій на етапі практичної реалізації промислової політики стосовно етапу її розробки ;

органічна узгодженість правових норм, що регулюють діяльність усіх суб'єктів господарювання, через які реалізується промислова політика (узгодженість правового поля роботи промислових, банківських, інвестиційних та інших компаній).

Подібні заходи, на нашу думку, дозволять наблизитися до вирішення проблеми відродження, по суті, зруйнованого вітчизняного виробництва. Ініціатором цього процесу та його організатором, на наш погляд, може бути тільки держава.

Отже, проблема державного регулювання економічних процесів в економіці перехідного типу визначається як складністю процесів реформування, так і кризовим станом економіки, необхідністю підтримки мінімальних макропараметрів

економічного, соціального, екологічного характеру, недопущенням втрати керованості економічними процесами. Установлення оптимальних співвідношень між державним втручанням та ринковою свободою – одне з найскладніших завдань, що потребує невідкладного вирішення в сучасній економіці України.

Література

1. Автономов В. Политическая экономия переходного периода // МЭиМО. - 1996. - № 9.
2. Гэлбрейт Дж. Экономическая политика измеряется результатами // Проблемы теории и практики управления. - 1999.- № 5.
3. Лукінов І. Активізація створювальної політики економічних реформ. Сполучення ринкових і державних регуляторів // Економіка України. - 1998. - № 8.
4. Мартынов В. А. О применимости мировых концепций экономической политики к постсоциалистическим странам и о задаче структурных преобразований // Общество и экономика. - 1994. - №2.
5. Мочерний С. До концепції соціально-економічного розвитку України // Економіка України. - 1996.- № 5.
6. Нестеренко А. Социальная рыночная экономика: основы, исторический опыт, уроки для России // Вопросы экономики. - 1998. - № 8.
7. Ноув А. Какой должна быть экономическая теория переходного периода? // Вопросы экономики. - 1993. - №11.
8. Рокоча В., Мороз Д. До питання про вибір оптимального шляху ринкової трансформації // Економіка України. -1998. - №9.
9. Україна в цифрах у 1998 році: Корот. стат. довід. Державний комітет статистики України. – Київ, 1999.
10. Філіпенко А. Структура сучасного економічного дискурсу // Економіка України. - 1997. - № 8.

Андрущенко Тетяна Вікторівна — аспірант
Інституту міжнародних відносин Київського
національного університету ім. Т.Г.Шевченка

Українська глобалістика: проблеми осмислення

Становлення та розвиток України як самостійної й незалежної держави відбувається через подолання складного й суперечливого спадку всього спектру проблем, з якими держава і народ зіткнулись на рубежі століть і які тією чи іншою мірою притаманні всім державам і народам світу. У світовій і вітчизняній науковій літературі їх називають глобальними проблемами сучасності. Головними серед них є проблеми відвернення загрози ядерної війни і збереження миру на планеті, запобігання екологічній загрозі, урегулювання демографічної ситуації, стабілізація економічної (виробничої), енергетичної та продовольчої (забезпечення харчуванням) ситуації, розвитку освіти, науки та культури, іншими словами, забезпечення сталого людського розвитку - апробованого історичним досвідом напряму прогресу розвинутих країн світу. Слід мати на увазі той факт, що до вирішення цих проблем Україна підійшла в повній визначеності всіх своїх геополітичних характеристик та інтересів, а головне, у досить потужній осмисленості внутрішніх суперечностей, обумовлених її історією та особливостями перехідного періоду. Врегульованими, зокрема, є державні кордони України. Визначено природоресурсний та людський потенціали. Сформульована зовнішньополітична доктрина держави, де з кожного напряму чітко простежуються обґрунтовані національні інтереси. Усе це дає підстави для висновку про те, що, з точки зору наукового забезпечення, Україна має всю повноту можливостей для налагодження конструктивно-розвиваючого співробітництва з

усіма зацікавленими країнами світу, подолання глобальних, загальносвітових проблем, з якими зіткнулась цивілізація на рубежі століть, і одночасно розв'язання тих суперечностей, які обумовлені об'єктивними й суб'єктивними особливостями її історичного розвитку.

Першим і головним імпульсом задекларованого розвитку при цьому є заява про миротворчий характер зовнішньої та внутрішньої політики держави, її без'ядерний статус і непорушність кордонів. Як уже зазначалося, до жодного зі своїх сусідів Україна не має територіальних претензій. Це створює унікальну можливість налагодження взаєморозвиваючих контактів на будь-якому рівні співробітництва. Його визначальним напрямом є співробітництво з Росією.

Не менш важливим є й те, що Україна прагне налагодити екологобезпечний характер своєї внутрішньої життєдіяльності й міжнародного співробітництва. Чорнобильська катастрофа подіяла на суспільство могутнім витверезним чином. І хоч держава ще далека від однастайності думок усіх, хто визначає техніко-технологічні й виробничі контури прогресу, екологічна парадигма все потужніше входить у науковий пошук, промислову політику, утверджується як один із провідних критеріїв можливості чи неможливості розгортання та реалізації того чи іншого міжнародного економічного проекту. Осмислення глобалістики ХХ ст., зрештою, однозначно сформувало висновок-потребу про необхідність забезпечення сталого людського розвитку - визначальної ідеології й політики благоустрою і процвітання розвинутих країн світу. Регуляція демографічної ситуації, працевзабезпечення, упровадження енергозберігаючих та екологобезпечних технологій, соціальний захист та медичне обслуговування населення, пріоритетний розвиток науки, освіти та культури - ось далеко не повний перелік критеріїв сталого людського розвитку, яким, за прикладом та досвідом розвинутих країн світу, прямує фундаментальних праць, на ідеях яких ґрунтувались і з яких виходили концепції «громадянського суспільства» і «правової держави».

Пащенко Володимир Олександрович — член-кореспондент АПН України, доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка

Свобода совісті в Україні. Важливий шлях до істини

Свобода совісті — одне з основних прав людини в демократичному суспільстві. Нині в Україні триває активний процес створення правового поля з актуалізацією прав і свобод людини, її гідності, поцінування особистості. З огляду на це великого значення набуває вивчення історичного досвіду, зокрема аналізу реалізації демократичних прав і свобод за радянських часів, а також висвітлення цього процесу в науковій літературі того періоду.

У працях радянських дослідників пануючою була думка про обмежний характер свободи совісті в буржуазних країнах, про тісний зв'язок між експлуаторською державою та церквою, про утиски та переслідування атеїстів тощо. Значна увага приділялася доведенню того, що в Радянському Союзі після Жовтня 1917 р. почалася нова всесвітньо-історична епоха торжества соціалістичної демократії робітників і селян. Серед інших демократичних свобод трудящим була забезпечена і справжня, соціалістична, свобода совісті.

Усе, що робилось у країні Комуністичною партією й державою, було представлено дослідниками як зразок досконалості й довершеності демократії. Не заперечуючи деяких справді демократичних актів, спрямованих на досягнення свободи совісті, не можемо не вказати й на упередженість частини з них, чого, на жаль, подекуди не помічали радянські автори.

Для прикладу пошлемося на аргументи, які використовувалися для обґрунтування “справжньої” свободи совісті в Основному Законі СРСР і союзних республік зокрема.

Відомо, що Конституції РРФСР, прийняті в 1918 та 1925 рр., визнавали свободу релігійної та антирелігійної пропаганди. Проте в 1929 р. до ст. 4 діючої Конституції внесли поправку про заміну свободи антирелігійної пропаганди на свободу відправлення релігійних культів, що й закріпили в Конституції СРСР, прийнятій у 1936 р.

Виправдовуючи явно дискримінаційну щодо віруючих та церкви акцію, Ю.Розенбаум указує, що в перші роки після революції повалені експлуататорські класи чинили жорстокий опір. Пізніше чимало служителів церкви виступило проти заходів радянської влади. Надана Конституцією свобода релігійної пропаганди часто використовувалась антирадянськими елементами з церковного середовища з контрреволюційною метою, для політичних виступів, спрямованих на підбурювання віруючих проти радянської влади. За таких обставин власті, внівши згадувані поправки, позбавили можливості використовувати релігійну діяльність для антирадянських виступів. Віросповідні права громадян начебто ні в чому не обмежувались. Навпаки, вони отримали повніше й у той же час достатньо конкретне й чітке конституційне закріплення.

Подібне обмеження прав релігійних громад, на думку Ю.Розенбаума, зумовлювалося ще й тим, що переважна більшість радянських людей – невіруючі. Вони “не погодилися б з тим, щоб їм, скажімо, по радію і по телебаченню читали релігійні проповіді або на роботі, в клубі, удома якимись масовими засобами агітували не вірити в бога (звідки така переконаність? – В.П.). Це було б насиллям над совістю більшості громадян СРСР, тобто порушенням свободи совісті. Адже не приходять атеїсти в церкву для читання антирелігійних лекцій чи для якоїсь іншої атеїстичної роботи. Це також було б насиллям над совістю віруючих. Кожний громадянин у нашій країні має можливість вільного вибору – піти йому в клуб на атеїстичну лекцію чи в церкву на релігійну проповідь. Це його особиста справа” [1, с.35,36].

З подібними міркуваннями важко погодитися. Якщо частина

віруючих, духовенства виступала за повалення існуючої влади, то їх і треба було притягувати до відповідальності за конкретні дії. Ст.124 Конституції СРСР, прийнятої в 1936 р., обмежувала права всіх конфесій, ставила їх у нерівні з атеїстами умови, особливо якщо взяти до уваги шквал антирелігійної пропаганди, спрямованої на людину з боку партійно-державних органів.

Як зразок вияву справжньої демократії радянськими авторами тлумачилися деякі документи КПРС з атеїстичного виховання, хоч при неупередженому аналізі впадає в око їх явно дискримінаційний щодо церкви та віруючих характер. Про це детальніше мова йтиме далі.

Не витримують критики й аргументи на користь значного розширення й поглиблення реальних прав і свобод радянських громадян у Конституції СРСР, прийнятій у 1977р., та в Конституціях союзних республік. У ст. 52 Закону Радянського Союзу говорилося: «Громадянам СРСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювати ворожнечу і ненависть забороняється. Церква в СРСР відокремлена від держави і школа — від церкви». В Основному Законі УРСР відповідні положення були записані в ст. 50.

Обґрунтовуючи офіційні положення про значне розширення демократії у названих статтях, багато радянських авторів писали про кілька нових принципово важливих доповнень і змін. По-перше, Конституція 1947 р. закріпила досить важливе положення про право громадян «сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої». У попередній Конституції цього не було, а йшлося лише про свободу відправлення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди. Нововведення дозволило вільно визначати своє ставлення до релігії взагалі й означало, що вирішення питання віри — це власна справа кожного громадянина, що держава не робить ніяких обмежень, що в СРСР усі конфесії рівні перед законом.

По-друге, у Конституції 1977 р. громадянам країни

гарантувалася свобода совісті, тоді як у попередніх вона лише визнавалася. Термін «визнається» начебто не повною мірою відображав реальний стан справ.

При аналізі змін і доповнень, зроблених у викладі принципів свободи совісті, які були закріплені у ст. 52, радянські автори, по-третє, звертали увагу на заміну словосполучення у ст. 124 попередньої Конституції «свобода антирелігійної пропаганди» на вислів «вести атеїстичну пропаганду». Це начебто не проста заміна термінів. Нове словосполучення більш точно передає суть ідейної боротьби з релігією, яка не зводиться лише до критики релігії. Цим самим підкреслювалася творча позитивна роль атеїзму, матеріалістичного світогляду в розвитку духовного життя суспільства [2, с. 189-190].

Незважаючи на подібну аргументацію, Конституція СРСР, на наш погляд, не забезпечувала справді демократичних прав і свобод віруючим, релігійним конфесіям, оскільки останнім, як і раніше, не дозволялося відкрито вести релігійну пропаганду, тоді як атеїстична велась засобами масової інформації, через систему державної освіти тощо. Церкві не надали прав юридичної особи. Їй заборонялося займатися благодійницькою діяльністю і т. д.

Лише наприкінці 80-х рр. з'явилися праці вітчизняних авторів, у яких проблеми свободи совісті, державно-церковних стосунків аналізувалися дещо з інших позицій, глибше, об'єктивніше. Заслуговує на увагу збірник статей «На пути к свободе совести» (М.1989), у написанні якого взяли участь не лише науковці, а й священнослужителі, церковні діячі різних конфесій. У ньому, по-перше, було заявлено про відсутність у СРСР реальної свободи совісті, що зумовлювалось устроєм життя радянського суспільства. По-друге, автори правдиво характеризували зміст державної політики щодо церкви, особливо православної. Д.Фурман, наприклад, слушно наголошує, що після гонінь 30-х рр., які можна порівняти хіба що з переслідуваннями християн у часи римського імператора Діоклетіана, у 1943 р. настало потепління. На його думку, воно було викликане не тільки страхом Й.Сталіна перед політикою

гітлерівських окупантів, котрі на захоплених територіях дозволили масово відкривати церкви, та бажанням здобути собі «імідж», схвалений союзниками. Головну причину зміни сталінської політики щодо церкви слід шукати в еволюції радянського суспільства та офіційної ідеології.

Жовтневий переворот 1917 р., названий пізніше соціалістичною революцією, був пов'язаний з «есхатологічними» очікуваннями народу, котрий вірив у те, що він (переворот) приведе до «земного раю». Саме ця віра дала можливість більшовикам перемогти в громадянській війні. З нею люди переживали всі труднощі, пов'язані з «будівництвом соціалізму». Вона ж і заважала всім спробам закликати до терпимості та установити правопорядок. Проте соціалізм начебто й збудували, а земний рай не настав. «Есхатологічні» очікування переносяться на комунізм, що розчаровує значні верстви населення. Виникає потреба в нових ідеологічних «підпірках». Офіційна ідеологія вбачає їх у тезі про будівництво у ворожому оточенні західних країн могутньої держави в межах старої Російської імперії. Природною ідеологічною «підпіркою» став російський націоналізм та культ державності, що все більше виявлялися протягом 30-х рр.. Війна тільки посилила цю ідеологічну тенденцію. Зміщення акцентів з «есхатології» на націоналізм і культ державності має й іншу основу. «Есхатологія» стає все менш потрібною новій правлячій верхівці, котру задовольняє стабілізація, а не зміни. Звідси наслідування старих царських класів і традицій.

Усе це, на думку Д.Фурмана, призвело до різких змін у житті церкви, особливо РПЦ. У новій ідеологічній ситуації православ'я символізує спадкоємність сталінського режиму і старої Росії, стає додатковим джерелом сталінської легітимації. Керівництво церкви удостоюють державних нагород, воно бере участь в урочистостях у Кремлі, починає «боротися за мир» на зарубіжних конференціях. Зрозуміло, що поліпшення становища релігійних конфесій не має ніякого відношення до відокремлення церкви від держави. Навпаки, державний контроль над церквою

стає практично абсолютним, вона перетворюється в «придаток», тільки не старого, православного, а нового, атеїстичного, самодержавства. Архієреї славословлять Й.Сталіна і, ймовірно, щиро, оскільки за часів диктатора в самій церкві, зокрема в РПЦ, відбувається своєрідна «архаїзація». Це не дивно, бо в «м'ясорубці» 20-30-х рр. могли вціліти і вціліли поодинокі представники архаїчного «обрядовірування», котрі ностальгічно згадували «добрий старий час» державної церкви і вбачали в політиці Й.Сталіна довгоочікуване повернення до норми. Тим більше, що в деяких аспектах церковної й національної політики післявоєнний спадок був надзвичайним (насильна ліквідація українських греко-католиків, відродження антисемітизму тощо).

Друга половина 40-х — 60-ті рр. знаменувалися дивним парадоксом. Сталінський тоталітаризм надав церкві певного політичного статусу. Хрущовський лібералізм, навпаки, спричинив нові гоніння, хоч і не криваві, як у 30-ті рр. Вони, щоправда, швидко знесли, залишили після себе змучені й затероризовані конфесії та величезну бюрократичну систему атеїстичної пропаганди, котра велася здебільшого державними інституціями. Про власне — свободу совісті говорити не варто.

Для 70-х — першої половини 80-х рр. притаманним було розчарування людей, особливо інтелігенції, в офіційних гаслах і сприйняття релігії як духовної цінності. Проте, на думку Д.Фурмана, це ще не рух до свободи совісті, оскільки останній означає терпимість релігії та атеїзму один до одного, їх співіснування. Важливим фактором досягнення справжньої свободи совісті є взаємне каяття. Обом є в чому каятися, бо вони невіддільні, «гріхи й злочини кожної з них зумовлені гріхами й злочинами іншої, і якщо шукати джерело наших бід за принципом «хто перший розпочав», то нам доведеться піти в «дурну нескінченність». Повбивали людей, ймовірно, більше під прапором атеїзму, але кінець кінцем атеїзм цей виник після більш ніж 900 років панування православ'я і «християнського виховання» народу. З'ясовувати, хто винен більше, — завдання безглузде. Каятися слід кожній із двох сторін.

Шлях взаємного каяття не тільки найбільш бездоганний, але

й найбільш «вигідний». Адже нам все одно доведеться співіснувати один з одним. Про це свідчить і весь наш історичний досвід, і просто здоровий глузд [3, с. 7-18].

У контексті нашої праці в аналізованому збірнику цікавою є стаття М.Одинцова, присвячена державно-церковним стосункам у радянський період. У ній автор слушно зауважує, що релігійні об'єднання є специфічною формою громадських організацій країни, а їх участь у соціально-політичній, культурній та інших сферах суспільства є реальним виявом демократичних перетворень останніх років. Одночасно, на його думку, виникла потреба в об'єктивному дослідженні післяреволюційної історії взаємин церкви й держави, що є запорукою руху в майбутнє. Адже неможливо розробляти і впроваджувати новий курс у галузі державно-церковних відносин, не розібравшись у тому, як склалися ці відносини з моменту встановлення в країні влади робітників і селян, чим зумовлювалася «церковна політика» держави, коли й чому почалася деформація ленінських принципів ставлення до релігії, церкви й віруючих.

М.Одинцов наголошує на труднощах у стосунках держави й церкви, на взаємному непорозумінні, що виглядає природним, оскільки на той час не було відповідного досвіду взаємин соціалістичної держави й церкви. Багато доводилося вирішувати методом «спроб і помилок» [4, с. 29,36].

Погоджуючись з автором у цілому, не можемо погодитися з думкою про деформацію ленінських принципів ставлення до релігії, церкви та віруючих у другій половині 20-30-х рр.. Факти свідчать, що демократичні принципи були лише декларовні, а в реальній дійсності вже з перших місяців радянської влади реалізовувався курс на знищення конфесій.

Не зовсім відповідає істині позиція М.Одинцова про труднощі в стосунках держави й церкви. Головною причиною непорозумінь і конфліктів виявилось небажання більшовиків упроваджувати в життя проголошений декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви в його справді демократичному розумінні, а також курс на тотальне насилля

щодо іншої, небільшовицької, точки зору, навіть якщо остання й була правильною. «Революційна доцільність» часто суперечила елементарним нормам здорового глузду. Тому посилення М.Одинцова на відсутність певного досвіду недоречне і викликане, ймовірно, незнанням тогочасних архівних матеріалів, які свідчать про не зовсім благополучний стан справ у церковних питаннях.

Дещо апологетично звучить думка М.Одинцова щодо деяких тимчасових обмежень у правах і характері діяльності релігійних об'єднань, викликаних конкретно-історичною ситуацією. Це стосується передусім питання церковної власності та надання релігійним конфесіям і товариствам прав юридичної особи. Державна влада, наголошує автор, обмежуючи права церкви, виходила з того, що вона вороже налаштована проти радянської влади. На середину 20-х рр. створювалися передумови для повного розкриття демократичного потенціалу марксистсько-ленінського принципу свободи совісті в залежності від розвитку соціалізму, коли найважливішу роль мала відігравати соціально-політична, економічна, культурна політика соціалістичної держави і Комуністичної партії, уміла й зацікавлена виховна робота з віруючими. Для просування цим шляхом був необхідний пошук нових форм розвитку взаємин між церквою та державою з урахуванням досягнутого відокремлення церкви від держави й проголошеною всіма релігійними організаціями політичною лояльністю до нового ладу. Однак реалізація потенційних можливостей була відкладена на десятиліття, причиною цього став культ особи Сталіна, коли були допущені грубі відхилення від ленінських основ політики стосовно релігії, церкви й віруючих.

У статті М.Одинцова досить правильно й дещо різко простежується думка про дискримінаційний, по суті, характер радянського законодавства про культу. Відомо, що в 1926-1927 рр. була зроблена спроба розробити відповідний союзний закон. В одному з центральних московських архівів зберігається проект «Положення про культу та культове майно», який включає 33

пункти, що регламентують порядок організації релігійних громад, їх права, правила користування культовими приміщеннями та майном, проведення релігійних обрядів тощо.

Обговорення проекту, пошук нових форм організації контролю за діяльністю релігійних об'єднань відбувалися на тлі дискусії про майбутнє релігії, про функції релігійних організацій у соціалістичному суспільстві, про форми антирелігійної пропаганди, її співвідношення із загальною ідеологічною роботою партії. Пропоновані ухвали віддзеркалювали загальну ситуацію в країні другої половини 20-х рр. Оскільки основним «куратором» діяльності релігійних об'єднань був НКВС, то його слово виявилось вирішальним. Останній виніс суворий вердикт про недоцільність прийняття союзного законодавства.

Замість нього 8 квітня 1929 р. Президія ВЦВК приймає постанову «Про релігійні об'єднання», яка, незважаючи на деякі уточнення, редагування, доповнення, у цілому збереглася аж до початку 90-х рр. М.Одинцов, оцінюючи її зміст, пише, що документ законодавчо закріпив пануючу в той час думку про те, що релігійні товариства не правомірні займатися якоюсь іншою діяльністю, крім задоволення релігійних потреб віруючих переважно в стінах храмів чи молитовних будинків, що необхідно «витіснити» релігійні громади з усіх сфер суспільства, де до цього вони мали право функціонувати, та заборонити їм будь-який «вихід» у суспільство. По суті, релігійні об'єднання перетворювалися у своєрідні «резервації» для сповідуючих ті чи інші релігійні вірування громадян. Водночас навіть суто церковна діяльність обмежувалася й регламентувалася численними умовами [4, с. 42].

У контексті нашої роботи заслуговує на увагу монографія М.Бабія «Свобода совісті: Філософсько-антропологічне і релігійне осмислення» (К., 1994). Хоч автор зосереджується переважно на філософських аспектах проблеми, для нас важливою є думка про неподільність свободи совісті. Вона або є, або її немає. Неможлива свобода лише для віруючих або винятково для невіруючих. Свобода совісті є атрибутом особистості. Це умова

і можливість вільного самовизначення людини, її самореалізації.

М.Бабій указує на існування гіпотез, згідно з якими совість тоді вільна, коли вона «вільна від релігії», посилаючись при цьому на Л.Фейєрбаха, котрий стверджував, що «істинна свобода лише там, де людина вільна також і від релігійних забобонів...» [5, с. 733], і К.Маркса, який у «Критиці Готської програми» записав: «Робітнича партія... прагне звільнити совість від релігійного дурману» [6, с. 30].

«Методологічною основою такого підходу, — наголошує М.Бабій, — є марксистська інтерпретація релігії як «опіуму народу». Такий підхід суперечить принципу свободи совісті як свободи самовизначення, свободи вибору особистістю світоглядних орієнтирів, тим більше, що такий вибір здійснюється на основі певних духовних потреб особистості. Тому «звільнення» совісті від релігійного світогляду — це справа індивіда. Зовнішні чинники не мають тут особливого значення. А якщо таке «звільнення» здійснюється шляхом цілеспрямованої ідеологічної індокринації за допомогою засобів войовничого антитеїзму, то це є насилля над совістю людей, над їхньою свободою» [7, с. 80]. Звідси логічно випливає, що про існування свободи совісті в Радянському Союзі упродовж усіх років його існування говорити не варто, попри офіційні документи та гору написаної літератури про її розквіт і торжество на теренах країни.

Вибирати світоглядні орієнтири, змінювати їх, шукати істину — це справа самого індивіда, вільного, духовно суверенного в думках. Усякі спроби коригувати цей процес суперечать принципам свободи совісті.

Насамкінець звернемося до матеріалів деяких наукових конференцій, що відбулися протягом останніх років. Так, учасники Міжнародної конференції «Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні» (Київ, 1994 р.) всебічно обговорювали різноманітні аспекти стосунків між державою і церквою як у минулому, так і на сучасному етапі розвитку України, окреслили коло проблем, котрі необхідно вирішувати для реалізації принципів свободи совісті. Цікаво, що в час, коли поширюються

різні думки про необхідність існування в державі панівної церкви, окремі ієрархи виступили проти цього. Так, патріарх УАПЦ Димитрій I, наприклад, наголошував, що підтримка «державою однієї нації чи однієї конфесії не веде до добра... Церква, яку підтримує держава, не виграє, а багато втрачає, бо її віруючі впадають у гординю та ненависть до ближнього. Протеговані втрачають почуття моральності, втрачають почуття сумління, діють несправедливо і перестають бути членами Христової Церкви. Христос виразно пояснив, що церква і держава — це різні, хоч і сумісні речі: «Віддайте кесареви — кесарю, а Богові — Боже» (Мф, 22, 21)» [8, с. 81].

Що це не є думка лише окремої особи, свідчить і виступ на конференції професора права, директора міжнародних програм Камберлендської школи (США) Ч.Коула, який зазначив, що конституційне відокремлення церкви від держави у Сполучених Штатах є великим внеском до всесвітньої історії. Свобода совісті, «свобода вірити чи не вірити у церковне начало, свобода брати чи не брати участь у відправі релігійній, — пише автор, — є одним із основних прав у вільному суспільстві. Ця свобода стверджується та підтримується передусім конституційним уведенням відокремлення церкви від держави». У той же час наявність організаційно структурованих релігій добре слугуватиме будь-якій державі, якщо основоположні поняття цих релігій сприятимуть створенню морально-етичної поведінки для взаємин членів суспільства. Перевага деяких релігійних об'єднань на шкоду іншим є неприйнятною для концепції свободи совісті та демократії.

Мета відокремлення церкви від держави у демократичному суспільстві, на думку Ч.Коула, полягає у забезпеченні того, щоб ані політична більшість, ані політичні фракції не обмежували свободи вірування та відправлення віри. Так само представницька демократія не повинна бути під контролем релігії. Правильна позиція влади стосовно конфесії полягає у її нейтральності, що надає право виступити арбітром. Політична нейтральність бачиться як така, що надає особі свободу вибору,

а владі — свободу вести політику без втручання та впливу з боку конфесії [8, с.86]. Це, однак, не означає повної байдужості до релігійного питання. Уряд повинен регулювати релігійну поведінку, яка вважається небезпечною для держави, її громадян. І це мусить бути єдиним, що залишається робити урядві, що стосується врегулювання релігії. Подібні думки висловлювали й інші доповідачі.

На конференції порушувалися такі складні питання, як повернення релігійним громадам прав юридичної особи, правові основи регулювання відносин щодо використання культових споруд і майна в Україні.

Подібні підходи панували і на конференціях «Релігія і суспільство в Україні: фактори змін», «Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення», проведених у 1998р. у Києві. Отже, у науковій літературі останніх років з'явилися нові аспекти в тлумаченні свободи совісті, пов'язані з необхідністю захистити права та інтереси віруючих, нові думки щодо практики примусової атеїзації, щодо надання церкві права юридичної особи, можливості займатися благодійницькою діяльністю тощо.

На початку 90-х рр. з'явилися й нові законодавчі акти. Так, у 1990 р. був прийнятий закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», у квітні 1991 р. аналогічний закон ухвалила Верховна Рада України. Найбільшим досягненням останнього, на наш погляд, стало наступне:

1. Захист державою прав і законних інтересів релігійних об'єднань, сприяння встановленню взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між віруючими та невіруючими, між віруючими різних сповідань та їх релігійними товариствами. Рівність усіх релігій перед законом.

2. Право релігійних об'єднань на участь у громадському житті країни та на використання нарівні з громадськими об'єднаннями засобів масової інформації.

3. Позаполітичний характер діяльності церкви.

4. Розширення можливостей для релігійного навчання дітей

та дорослих, підготовки кадрів священнослужителів, проведення богослужінь.

5. Надання релігійним об'єднанням права юридичної особи з моменту реєстрації їх статутів.

6. Право на благодійницьку та культурно-просвітницьку діяльність релігійних товариств.

Пізніше в Закон України Верховна Рада внесла деякі поправки і доповнення, котрі збагатили його зміст, зробили демократичнішим.

Новий закон «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» значною мірою сприяє реалізації кожною особою права на вибір світоглядних орієнтацій, дозволяє отримати за бажанням духовну освіту чи певну систему знань про релігію, виявити себе на ниві релігійної благодійницької діяльності тощо.

Безумовно, потрібне його подальше удосконалення, розумна реалізація на практиці, що сприятиме формуванню переконань людей, робитиме їх духовно багатшими.

Література

1. Розенбаум Ю.А. Советское государство и церковь. — М., 1985.
2. Гаврилюк Ю.О. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. — К., 1981.
3. Фурман Д.Е. Религия, атеизм, перестройка // На пути к свободе совести. — М., 1989.
4. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий // На пути к свободе совести.
5. Избранные философские произведения. В 2 т. — М., 1995. — Т.2.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т.19.
8. Бабій М.Ю. Свобода совісті. Філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. — К., 1984.
9. Свобода віровизначення. Церква і держава в Україні. — К., 1994.

Андрущенко Віктор Петрович — член-кореспондент АПН України, доктор філософських наук, професор, директор Інституту вищої освіти АПН України

Демографічні характеристики державотворення

Серед природних передумов, з якими Україна розпочала процес утвердження незалежності, важливе значення має демографічний фактор - чисельність, структура, динаміка та інші характеристики населення, яке проживає в Україні й охоплюється таким соціологічним поняттям, як «народ».

Гіпотезу щодо позитивного впливу росту чисельності народу на багатство країни висунули такі відомі соціологи та економісти, як Г.Конгрінг, Л.фон Секкендорф, І.Бехер, У.Петті. Подібні думки висловлювались у свій час також Ф.Прокоповичем, В.Татищевим, М.Ломоносовим. Першу ж більш-менш завершену теорію впливу цього фактора на соціальні процеси побудував англійський священник та економіст Томас Мальтус. У книзі «Досвід про закон народонаселення», яка побачила світ у 1798 р., він обгрунтував положення про те, що такі болючі соціальні катаклізми, як безробіття та злиденність робітничої маси населення, обумовлені «абсолютно надмірною кількістю людей», тобто дією своєрідного природного закону народонаселення, сутність якого полягає в тому, що зростання засобів існування значно відстає від росту народонаселення. Співвідношення між цими процесами Мальтус спробував побудувати за аналогією між арифметичною та геометричною прогресіями.

Т.Мальтус вніс пропозицію щодо обмеження росту народонаселення різноманітними засобами, зокрема

регламентацією шлюбів, обмеженням дітонароджуваності, навіть епідеміями, війнами, голодомором тощо. Зрозуміло, така позиція не могла не викликати обурення прогресивно налаштованої громадськості та вчених, однак ідея регуляції народонаселення була загалом підтримана. Так, американський соціолог У.Фогт («Люди! Закликаю до врятування», 1960) та французький соціолог Г.Бутуль («Перенаселеність», 1964; «Відкладене дітовбивство», 1970) убачають єдину можливість виходу зі світової кризи в скороченні дітонароджуваності, особливо в країнах низького індустріального розвитку.

З кожним із означених авторів не лише можна, але й необхідно полемізувати. Однак фактом залишається те, що роль демографічного фактора не можна недооцінювати. Чисельність населення, його структура, загальнокультурний та освітній розвиток тощо є надзвичайно важливими показниками, а відомий учений і правозахисник А.Сахаров навіть ставив їх на перше місце серед чинників, які, на його думку, визначатимуть вигляд світу і конкретної держави у найближчі десятиріччя. І це справедливо. Надмірне зростання населення може викликати серйозні суспільні труднощі. З іншого боку, повільне зростання «людського фактора» може спричинити старіння нації, нестачу робочих рук тощо. Отже, демографічний чинник слід урахувувати як при розгляді процесу суспільно-історичного розвитку загалом, так і при аналізі будь-якої соціальної проблеми зокрема. Повною мірою це стосується й України.

Учені вважають, що народження демографічної думки в Україні відбувалося на межі XVII-XVIII ст. [1, с.33]. Її виникнення пов'язано з іменами К.Зиновієва та Г.Новицького, І.Кирилова та Г.Юнкера, О.Ригельмана та М.Мотоніса. Мова в той час ішла здебільшого про чисельність населення, становий склад суспільства, опис формується вченими сьогодні, має стратегічне геополітичне значення. Не претендуючи на кінечність висновків і маючи на увазі досить приблизний характер кількісних показників, спробуємо подати її в короткому викладі.

Демографічні характеристики України формувались під впливом двох взаємопов'язаних груп факторів - природних та соціально-історичних. При цьому природні показники, від яких залежить народжуваність, в українців завжди були й залишаються високими. Українці - фізично здорові люди. Вони стійкі до різноманітних захворювань. Нація має багатий генофонд, оптимістичний, життєлюбний характер. Фактично до середини ХХ ст. кожна українська сім'я була багатодітною. Протягом усієї історії йшов неухильний процес зростання населення. Статистика засвідчує такі дані [2, с.42-44]:

1300р.-3,2 млн. чол.

1400р.- 3,7 млн. чол.

1500р. - 4,4 млн. чол.

1550р.- 4,9 млн. чол.

1600р. - 5,2 млн. чол.

1650р. - 5,3 млн. чол.

Показовою є статистика зміни чисельності населення України в перші три десятиліття ХХ ст. У 1897 р. кількість населення обчислювалась 27,2 млн. чол. У 1931 - майже 32 млн. Далі спостерігається різкий спад - у дію вступили соціальні фактори негативного порядку: революції й війни, голодомори 1921, 1932-1933, 1946 рр., масове зниження життєвого рівня людей, напівпримусова виснажлива праця й опоетизоване самопожертвування в ім'я світлого майбутнього для прийдешніх поколінь тощо.

Кількість жертв громадянської війни й частку в ній українського населення підрахувати майже неможливо. Учені оперують приблизними даними — декілька (1,5 - 2,5) млн. чол. Стосовно ж кількості загиблих у «справжній війні», розв'язаній Сталінім та більшовицьким урядом проти українського селянства, то в науковій літературі наводяться більш-менш узгоджені підрахунки. Р.Конквест пише що вона перевершувала загальну кількість загиблих під час Першої світової війни; загальне число селян, померлих у результаті розкуркулення

та голодомору, становить близько 14,5 млн. [3, с.337]. При цьому

Померлі селяни	11 млн.
Заарештовані та померлі в таборах пізніше	3,5 млн.
Разом	14,5 млн.
Із цього числа	
- померло через розкуркулення	6,5 млн.
- померло в казахській катастрофі	1 млн.
- померло через голод в 1932-1933 рр.:	
в Україні	5 млн.
на Північному Кавказі	1 млн.
в інших місцях	1 млн.
Разом від голоду померло	7 млн.

На жаль, драматичні сторінки історії України на цьому не завершуються. Війна, фашистські й сталінські концтабори забрали життя біля 8-10 млн. українців. Далі було безправ'я і зuboжіння, була виснажлива кріпосницька (колгоспна) праця селян та шахтарів Донбасу, було масове вивезення людей до Сибіру, нищення інтелігенції. Одурманені крикливою пропагандою, десятки тисяч українців виїхали на комсомольські новобудови Сибіру, Далекого Сходу, Уралу, на освоєння цілинних земель Казахстану. « Такого геноциду, такого нищівного етноциду не знав жоден європейський народ (крім, можливо, білоруського). Усе це негативно позначилося на демографічному потенціалі нашої республіки. Оцінки свідчать, що сучасна Україна без свідомого й цілеспрямованого фізичного винищування його її народу налічувала б щонайменше 100 млн. жителів - удвоє більше, ніж тепер. А якщо врахувати віковичну русифікацію, полонізацію, румунізацію і т.д., то чисельність українців світу була б більшою, може, і втроє [4,с.117]. Сучасна характеристика кількості населення України представлена в таблиці 1.

Таблиця 1

Роки	Усього населення млн чол.	У тому числі		Питома вага всього населення	
		міське	сільське	міського	сільського
1913	35,2				
1940	41,3	14	27	34	66
1959	41,9	19,2	22,7	46	54
1970	47,1	25,7	21,4	55	45
1979	49,8	30,5	19,3	61	39
1989	51,7	34,6	17,1	67	33
1991	51,9	35,1	16,8	68	32

Для порівняння наведемо чисельність населення та розміри території.

Англія	244,1 тис кв.км	51,2 млн.
Франція	544 тис кв.км	55,9 млн.
Швеція	450 тис кв.км	9 млн.
Італія	301 тис кв.км	47,3 млн.
Іспанія	505 тис кв.км	39,2 млн.
Німеччина	312,7 тис кв.км	82 млн.
Румунія	237,5 тис кв.км	23,5 млн.
Україна	603,7 тис кв.км	51,9 млн.

Як бачимо, і за розмірами території, і за чисельністю населення Україна належить до великих європейських і світових держав. На частку України припадає 5,7 % площі та 7,3% населення Європи; 0,44 % площі та 1 % населення світу. Важливою характеристикою демографічної ситуації є показник темпів приросту населення. Цей показник в Україні низький. За темпами приросту населення Україна посідала одне з останніх місць у колишньому СРСР. Так, у півстолітній період (з 1940 по 1990 рр.) число жителів України зросло тільки на 25%. У десятирічний період (1979 - 1989 рр.) приріст чисельності населення України становить лише 4%. Аналіз сучасної демографічної ситуації та своєрідного «демографічного» світогляду українців дозволяє зробити висновок про те, що підвищення темпів приросту населення є маловірогідним, навіть при активній демографічній політиці держави. Крім того, за розрахунками науковців, чисельність населення України буде знижуватись. Відносна стабілізація (47 - 48 млн. чоловік) буде досягнута десь через 1 - 1,5 десятиріччя. Не менш важливою характеристикою загальної демографічної ситуації є статевовікова структура населення. В Україні в цій структурі переважають жінки (54%). Чоловіча становить відповідно 46 %.

Своєрідний «чоловічий дефіцит» негативно позначається практично на всіх життєвих процесах. І це зрозуміло. Не припиняючи ролі жінки в суспільстві - вона завжди була, є і залишиться високою, — відзначимо, що в багатьох сферах суспільного виробництва жіноча праця є все ще менш ефективною, ніж чоловіча. Крім того, існують сфери виробничої діяльності (скажімо, зі шкідливими умовами праці або такі, що потребують значних фізичних зусиль), де жіночу працю бажано було б зовсім не використовувати. Чоловічий дефіцит збільшує навантаження на жінку, а це, у свою чергу, позначається на виконанні нею її основної функції - материнської. Жінка обмежується в часі й можливостях догляду догляду за дитиною. Знижується й її роль в організації сімейних справ, побуту, дозвілля.

Статистичні дані свідчать про факти виникнення чоловічого дефіциту надто рано - десь на віковій позначці 27 - 28 років. У країнах сталого людського розвитку він виникає значно пізніше. Особливо помітною диспропорція між чоловічою й жіночою часткою населення в Україні стає з наближенням до 60-ти років. Жінок цього віку стає майже удвічі більше, ніж чоловіків, а з досягненням 70-ти років - майже вп'ятеро. Це породжує додаткові проблеми, найболючішою серед яких є «жіноча самотність». Особливо гостро ця проблема стоїть у сільській місцевості. Оселя «без господаря» руйнується. Жінка вимушена виконувати не властиві «чоловічі функції».

Середня тривалість життя чоловіків у 1966 р. становила 61,6, жінок - 72,8 року. При цьому означений розрив поглиблюється: за період з 1990 р. тривалість життя скоротилась у чоловіків на 3,7, у жінок - на 2,1 року.

Як відомо, жіноча частина населення України користується однаковими правами з чоловічою щодо освіти, вибору своєї долі, громадсько-політичної діяльності, праці та винагороди за неї, має незаперечний авторитет у сім'ї і на виробництві. Жінка має також відповідні пільги, які дають можливість поєднувати працю з материнством. Це обумовлено глибокими національними

культурними традиціями українського народу, гарантовано Конституцією й відповідними законами. На жаль, не всі права жінки сьогодні забезпечуються матеріально. Реальна картина суспільного життя є дещо іншою, ніж задекларована в законах.

Скажімо, рівень освіти у жінок в Україні вищий, ніж у чоловіків. Однак більшість із них зайнята на роботах, які не вимагають здобутого рівня освіти та кваліфікації. 19% жінок, зайнятих у промисловості, працюють за умов, котрі не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, а в таких галузях, як чорна металургія, вугільна, хімічна та нафтохімічна, деревообробна, скляна та порцеляново-фаянсова промисловість, означений показник сягає тридцяти відсотків.

Існує і проблема працевлаштування жінки, особливо після закінчення вузу. У зв'язку з наявністю специфічно жіночих пільг (наприклад, відпустка для догляду за дитиною) при влаштуванні на роботу перевага надається чоловікам. Рівень освіти, кваліфікації й інші показники відходять при цьому на другий чи навіть третій план. Роботодавцю потрібна робота не колись і десь, а тут і сьогодні. Саме тому він нерідко поступається моральними принципами й віддає перевагу чоловікові.

Незаперечним фактом є й те, що жінки мають нижчу, ніж чоловіки, заробітну плату. Їх реальні заробітки становлять приблизно 70% від того, що отримують чоловіки.

Статеві особливості мають продовження й певною мірою загострюються у структурі «вікового» виміру демографічного фактора, тобто на рівні різноманітних груп людей, об'єднаних віковими ознаками. Для зручності обрахунків учені оперують такою класифікацією населення: діти й підлітки (0-16 років), працездатне населення (жінки віком 16-55 років; чоловіки - 16-60 років.); люди старшого віку [5, с.209]. Розглянемо їх більш детально.

Кількість дітей та підлітків у державі й людей старшого віку приблизно однакова - близько 20 - 22 %. Щоправда, в останні роки вона зменшується. Частка людей старшого віку відповідно

збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення народжуваності й «старіння народу». Збільшується кількість утриманців. Зростає навантаження на людей працездатного віку.

Не можна сказати, що діти в Україні обділені увагою суспільства, однак про «всебічне піклування» також говорити не доводиться. Суспільно-економічні негаразди перехідного періоду боляче вдарили по дитинству. І хоч в державі прийнята й широко рекламується Програма «Діти України», яку патрунує особисто Президент України, цілий ряд її положень виконаними бути не можуть, вони скоріш відображають сьогодні суспільну мету, а ніж реальність. В останні роки серед дітей та підлітків поширилися такі негативні явища, як бездоглядність, наркоманія та токсикоманія, пияцтво та секс. Надзвичайно шкідливий вплив на дітей здійснює «культурна продукція» сумнівної якості, особливо зарубіжного виробництва, що розповсюджується через книговидавництва, пресу, радіо й особливо телебачення. Подібна продукція пролагує жорстокість, низькі інстинкти, насильство над особистістю, дух егоїзму, свавілля. Виховання дітей у дусі загальнолюдських моральних і культурних фундаментальних цінностей усе ще залишається проблемою з проблем сучасного суспільного розвитку.

Серед населення працездатного віку прийнято виділяти таку соціально-демографічну групу, як молодь. За даними на 1 січня 1998 р., питома вага молоді віком 15-28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7 %, а її кількість сягала близько 10 млн. осіб. Це надзвичайно мало. Адже саме з молоддю пов'язується перспектива країни, народу й культури. На жаль, молодь так само, як діти й підлітки, боляче переживає негативний вплив усіх суспільних негараздів, а тому надто суперечливо входить у життя, намагаючись зайняти в ньому гідне місце.

Сучасна українська молодь є загалом більш освіченою, ніж попереднє покоління. Вона володіє новими професіями (спеціальностями), є носієм нового способу життя і соціального

динамізму. На початку 90-х рр. практично вся молодь була прибічником ринкових і демократичних орієнтацій та перетворень. Однак суспільно-економічні негаразди, зокрема зниження життєвого рівня, зростання злочинності, криміналізація суспільства, криза моралі та культури суттєво позначились на її сучасних світоглядних цінностях. За даними різноманітних соціологічних досліджень, значна частина молоді сприймає ринкову перспективу з глибоким сумнівом, критично ставиться до реформ і реформаторів, вважає, що нині в державі навколо реформ точаться лише розмови, однак нічого не робиться.

Більшість молодих людей не задоволена матеріально-економічним станом свого життя. Молодь потерпає від безробіття, незадовільного стану соціального захисту, охорони здоров'я, екологічної ситуації. За даними офіційної державної статистики, в останні роки зріс рівень захворюваності молоді. Збільшилась кримінальна активність неповнолітніх. Молодь усе рідше відвідує театри, виставки, музеї, мало читає, особливо творів класичної літературної спадщини. Скоротився й обсяг залучення молоді до занять фізичною культурою та спортом. Багато проблем виникає перед молоддю і в період утворення сім'ї та народження дитини. Усе це вимагає від держави вжиття негайних заходів щодо виправлення ситуації. На жаль, далі декларацій та обіцянок справа, практично, не рухається.

Серйозні труднощі переживає нині й найбільш чисельна демографічна група - працездатне населення (трудоий потенціал, економічно активне населення держави). Його частка в Україні становить 55,7 %. На період проголошення незалежності чисельність усіх зайнятих у народному господарстві становила 25 млн. чол. При цьому 72% працездатного населення були зайняті у виробничій сфері, біля 28 % - у невиробничій. Сьогодні структуру зайнятості населення відстежувати надзвичайно важко.

Суттєві зрушення в структурі зайнятого населення відбулись у зв'язку з його розподілом за формами власності. Становлення

ринкових стосунків спричинило суттєве збільшення кількості людей, зайнятих у приватному секторі економіки. Відповідно зменшилась частка громадян, які працюють у державному секторі. Динаміку зайнятості населення за формами власності можна простежити за даними таблиці 3 (у % до загальної чисельності зайнятого населення)

Таблиця 3

Зайнято в усіх сферах економіч. діяльності у т.ч.	1991	1992	1993	1994	1995	1996
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
державний сектор	81,8	68	66,1	60,9	47,1	38,6
колективний сектор	16	27,2	28,4	31	36,5	39,4
приватний сектор	2,2	4,8	5,5	8,1	16,4	22

Кризові процеси, що охопили економіку, обумовили значне скорочення попиту на робочу силу. Тенденція скорочення чисельності робітників і службовців поглиблюється. Рівень зареєстрованого безробіття в 1997 р. склав 1,3 %, у 1998 — 2,3%, у 1999 — 3,7 % працездатного населення [6, с.366].

Збільшуються також розміри прихованого безробіття. Його частка набагато перевищує офіційно зареєстроване. Збільшується неповна зайнятість. У 1998 р. в умовах неповного робочого дня (тижня) працювало 2,2 млн. чол., або 17,5 % загальної кількості працівників [6, с.377]. Найбільше зайнятих неповний робочий тиждень працювали на підприємствах промисловості, транспорті та будівництві. З'явилося і таке явище, як вимушена відпустка. Частка тих, хто побував у таких відпустках, збільшується. У 1996 р., наприклад, у вимушеній відпустці побував кожен четвертий працівник. Це «розхолоджує» людей,

призводить до погіршення використання виробничих потужностей, а відповідно і до скорочення ВВП.

Чисельність трудових ресурсів та рівень зайнятості в Україні постійно скорочується. Зростання відповідних показників у 1995 р. (у порівнянні з 1994 р.) суттєво ситуацію не поліпшило.

Ситуацію, яка склалась на ринку праці в Україні, не можна не визнати надзвичайною. Українська людина - це людина праці. Працьовитість - ментальна характеристика українця. Від діда й прадіда вона дісталась і нинішнім поколінням. Парадоксально, але факт: сучасна українська людина не має можливості повною мірою реалізувати свій виробничо-творчий потенціал. Вона вимушена займатись ментально не властивими їй видами діяльності, наприклад, приватною торгівлею. Це спотворює характер української людини, а разом з цим змінює вигляд нашого суспільства й держави.

Українська людина-працівник має високий рівень освіти, широку загальну культуру, глибоку професійну підготовку й спеціальні знання, творчо ставиться до праці, свідомо відповідальна. Вона високопорядна, їй не властиві лінощі. Український працівник здатен до навчання і перенавчання в контексті вимог сучасних технологій. На жаль, перераховані якості на сьогодні залишаються незадіяними. І праця, і заробітна плата не відповідають ні характерові української людини, ні вимогам сучасного виробництва. Державу лихоманяють перманентні страйки працівників різноманітних галузей виробництва, особливо вугільнодобувної, освітянської, енергетики. Люди вимагають належної роботи і заробітної плати. І це зрозуміло. Незрозумілим залишається інше: реакція держави, вірніше, тієї частини урядовців, які зобов'язані приймати рішення і, в принципі, мають для цього всі необхідні умови. Кошти в бюджеті є. Було б лише вміння й бажання господарювати. Останнє якраз і є найбільшим дефіцитом України, головною причиною бід і негараздів. Між тим невизначеною ситуація на ринку праці довго залишатися не може. Незадоволення справедливих вимог трудящої маси населення може призвести до тяжких наслідків -

до руйнації трудового потенціалу країни й до соціального вибуху, де під сумнівом уже буде незалежність, обрана народом у 1991р.

Неблагополучність демографічної ситуації поглиблюють міграційні процеси, підвищення смертності, зниження народжуваності та тривалості життя. За цими показниками Україна все більше й більше віддаляється від країн сталого людського розвитку. Так, смертність зараз перевищує рівень 80-х рр. у 1,2 - 1,3 рази і становить 15 осіб на кожну 1000 чол. населення України. Особливе занепокоєння викликає той факт, що в структурі померлих збільшується частка дітей та осіб працездатного віку. Зросла смертність чоловіків. Зменшилась тривалість життя.

Таблиця 4

Роки	народжуваність	смертність	природний приріст (зменшення)	смертність немовлят (на 1000 народж. живими)
1965	15,3	7,6	7,7	20,1
1970	15,2	8,8	6,4	17,3
1975	15,1	10,8	5,1	19,7
1980	14,8	11,4	3,4	16,6
1985	15	12,1	2,9	15,7
1990	12,7	12,1	0,6	12,8
1991	12,1	12,9	-0,8	13,9
1992	11,4	13,4	-2	14
1993	10,7	14,2	-3,5	14,9
1994	10	14,7	-4,7	14,5
1995	9,6	15,4	-5,8	14,7
1996	9,1	15,2	-6,1	14,3

Серед причин україн важкої демографічної ситуації на першому місці знаходиться катастрофічне падіння життєвого рівня більшості населення. За підрахунками вчених, 27 млн. українців, тобто 70%, живуть за межею бідності. Далі називаються такі причини, як високий рівень фактичного безробіття, незадовільна охорона праці зайнятих, недостатня житлова забезпеченість, зниження якісних показників харчування, недоступність лікарських засобів через їх дорожнечу, загострення екологічної ситуації тощо.

Учені й політики, господарські керівники й діячі культури, кожна чесна людина, котра піклується про майбутнє свого народу не може обминути питання: як припинити вимирання нації та що для цього потрібно зробити? Обґрунтованої, виваженої відповіді на це запитання, на жаль, ще немає. Пропозиції мають надто загальний характер. Комплексне вирішення демографічної проблеми України залишається ще не вирішеним соціальним

завданням.

Література

1. Прибиткова І.М. Основи демографії. — К., 1995.
2. Копчак С.І. Населення Українського Прикарпаття. (Історико-демографічний нарис) Докапіталістичний період. — Львів, 1974.
3. Конвекст Р. Жнива скорботи. — К., 1993.
4. Заставний Ф. Географія України. — К., 1993.
5. Соціально-економічна географія України. — Львів, 1995.
6. Статистичний щорічник України за 1998 рік. — К., 1999.

Шейко Сергій Володимирович – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології Полтавського державного сільськогосподарського інституту

Вплив сучасних політологічних концепцій свободи волі людини на формування громадянського суспільства в Україні

Теперішній стан розвитку українського суспільства перебуває на шляхах невпинної трансформації до демократії, всебічного формування економічних ринкових відносин та побудови громадянського суспільства, загальною метою якого стане окрема людина з її потребами, із безперервним удосконаленням основ її життєдіяльності та проявами власної особистої свободи волі. Громадянське суспільство повинне гарантувати людині можливості вільного вибору в різноманітних сферах діяльності. Про це йде мова в “Посланні Президента України до Верховної Ради України 2000 рік.” У цьому документі стверджується, що в Україні закладені основи громадянського суспільства. Серед стратегічних пріоритетів 2000 – 2004 рр. визначається, що “найвищою цінністю сучасного цивілізаційного прогресу є людина, її права та свободи” [10, с.10].

З огляду на таке розуміння процесу демократизації та створення істинно громадянського суспільства в Україні проблема визначення свободи волі людини та насичення її практичним соціально-політичним змістом займає важливе місце в сучасних політологічних дослідженнях. У зв’язку з цим доречно скористатися певним досвідом вивчення концепцій свободи волі людини в західній політичній філософії другої половини ХХ ст. для того щоб суттєвіше з’ясувати їх зміст та

можливості практичного використання в процесі побудови громадянського суспільства в нашій державі.

Безперечно, проблема свободи волі людини є однією з головних в історико-філософському процесі. Вона має онтологічні, гносеологічні, духовно-іраціональні, морально-етичні, соціально-економічні та політичні аспекти. Нас цікавитимуть останні, оскільки вони мають величезне значення стосовно її практично-життєвої реалізації – створення громадянського демократичного суспільства в Україні.

Перші спроби осмислення сутності соціально-політичних свобод сягають історичного періоду підготовки та звершення Великої французької буржуазної революції кінця XVIII ст., знаходять своє теоретичне обґрунтування у творах Ф.Вольтера, Д.Дідро, Ж.-Ж.Руссо. Свобода стає загальним принципом будь-якої сфери діяльності людини: чи то економічний ринок, чи то політика, чи освіта або наука.

Проте на початку XX ст. в теоретичних дослідженнях із політичної філософії та політичної економії вчені прийшли до висновку про необхідність обмеження всеохоплюючих основ практичної свободи людини. Так, американський політолог і економіст Д.М.Кейнс уже в першій своїй програмній статті “Кінець *laissez-faire*” (1926 р.) висловив припущення про те, що капіталізм XX ст. має бути “керованим”. У праці «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» (1936 р.) він виклав своєрідну концепцію, суть якої зводиться до того, що економіка, котра спиралася на принцип *laissez-faire* (тобто дозволяти людині робити все, не перешкоджати будь-якій її діяльності), уже віджила себе, породивши такі негативні явища, як безробіття, несправедливий розподіл багатства та прибутків, що стало причиною соціально-політичних катастроф. Високий рівень ощадності населення не сприяє збільшенню рівня національного прибутку та зайнятості, він об’єктивно призводить до зменшення ефективного попиту громадян. У зв’язку з такою економічною політикою зростає роль держави, оскільки саме вона повинна збільшувати інвестиційний попит через зростання публічних

інвестицій та заохочення приватного інвестування. Кейнс вважав, що при виході з депресії потрібно широко використовувати політику інфляції. Це дасть можливість знижувати реальну зарплату при збереженні видимості виконання вимог щодо підвищення номінальної заробітної плати. У цілому кейнсіанська політика передбачала: а) значне розширення видатків держави; б) проведення політики інфляції, від якої виграє насамперед держава; в) політику зниження та обмеження заробітної плати, її «заморожування»; г) державну політику регулювання зайнятості (Кейнс вважав, що 3-6% безробіття - це нормальний рівень, що стимулює зростання продуктивності праці); д) велику програму громадських робіт; е) циклічне збалансування бюджету, податкової політики. Теорія Дж. Кейнса стала «критикою, спрямованою проти неправильних теоретичних основ доктрини *laisser-faire*» (що в буквальному перекладі означає «не перешкоджати природному ходу подій та ніяких утисків свободи торгівлі»)[4, с.24].

Але вже в кінці 30-х рр. ХХ ст. відомий політичний філософ, Нобелівський лауреат, австрієць за походженням Хайєк Ф.А. у своїй книзі «Дорога до рабства» (1939 р.) критикує соціально-політичні та економічні цінності тоталітарних суспільств і захищає при цьому позиції демократичного лібералізму. Хайєк стверджував, що «система приватної власності - важлива гарантія свободи не лише для тих, хто володіє власністю, але і для тих, у кого її немає», дякуючи тому, що контроль за засобами виробництва розподіляється між «множиною незалежних один від одного людей, ніхто не має над нами абсолютної влади»[12, 103]. У трилогії «Закон, законодавство і свобода» (1973-1979 рр.) він виступив проти розширення ролі держави, її втручання в соціально-економічне життя постіндустріальних країн. Політолог стверджує демократичний ідеал, який, на його думку, полягає в тому, що демократія визначає особливу «процедуру прийняття урядових рішень безвідносно до будь-якого фундаментального блага або мети правління», це така ситуація, коли «право більшості примушувати до чогось меншість повинно бути

обмежене жорсткими правилами»[14, с.24]. Лише обмежена влада може поводитися гідно, тому Хайек пропонує повернутися до відомих вартостей ліберальної демократії - обмеження урядової влади, невтручання держави у економічне життя, самоврядування, скорочення до мінімуму державного планування, що обмежує свободу, призводить до диктатури. Завдання політичної організації суспільства полягає у тому, щоб створювати, розширювати можливості для діяльності людей, для їх творчого розвитку.

Відкрите суспільство, на думку вченого, – це не демократія більшості, яка може перетворитися у деспотію, а свобода, індивідуалізм, що має певні рамки - «дисципліну свободи», котра захищатиме громадянина від свавілля та насильства держави, дасть змогу жити вільно, самому керувати й розпоряджатися своїми знаннями для досягнення власної мети. Парадоксальним твердженням характеризується філософсько-політологічна концепція Хайєка: «Нашій свободі ми зобов'язані обмеженням свободи». Таке розуміння вартостей демократії є основою для оновлених, модернізованих цінностей ринкової економіки.

У наш час в Україні як серед представників уряду, політологів, так і серед пересічних громадян ведеться чимало розмов про принципи “соціальної справедливості”. Хайєком це положення атакується відразу в кількох напрямках. Насамперед поняття соціальної або розподільчої справедливості відкидається ним як беззмістовне. Він пише про те, що розмірковувати про соціальну справедливість – це все одно, що розмірковувати про круглий квадрат. Справедливість може бути лише індивідуальною, а не соціальною, тому що лише людину можна вважати моральним створінням, наділеним свободою волі та відповідальністю за здійснені нею дії. Тому створений ринком спонтанний порядок соціально-економічних обставин нейтральний, оскільки недоречно застосовувати моральний критерій до ситуації, що є ненавмисним результатом людської

діяльності. Отже, якою б не була структура розподілу доходів, її не можна розглядати як несправедливу, якщо вона породжена “чесною” боротьбою, котра велась за відповідними ринковими правилами.

Сучасне масове суспільство безособове й анонімне, у процесі виробництва ринкового обміну будь-яка людина вступає в опосередковану взаємодію з мільйонами інших людей, не маючи про них ні найменшої уяви. Таке суспільство об'єднує не спільна мета, а універсальні правила, у межах яких кожен громадянин може будувати свою стратегію поведінки. У вимогах соціальної справедливості Хайек вбачає несвідоме бажання повернутись до принципів, характерних для найпримітивнішої стадії розвитку, що приведе до регресу суспільства. Правила справедливої поведінки закріплюються у звичаях, законах, рішеннях суду. Тому цю юридичну визначеність він називає “правлінням права”. Воно є не збірником законів, а, скоріше, політичним ідеалом, його вимоги обов'язкові для всіх членів суспільства і всіх соціальних інститутів, а також для органів політичної влади. Політолог стверджує, що про справедливість закону можна говорити з погляду його універсальності. Чи буде працювати цей закон в усіх без винятку випадках? “Правління права” є умовою існування вільного суспільства. Лібералізм традиційно виступає як доктрина вільного суспільства, у якому влада уряду зведена до мінімуму. Монополія держави терпима лише тією мірою якою вона запобігає сваволі насилля з боку окремих осіб. Але як запобігти переродженню держави з “нічного сторожа” в “грабіжника серед білого дня”? Для такого ліберала, як Хайек, це першочергове питання. Його рішення стає можливим у рамках “обмеженої держави”, діючої на основі “правління права”. Цим визначається система необхідних противаг: держава повинна рахуватися з існуванням закритої для неї сфери індивідуальних прав, її представники повинні підкорятись закону нарівні з приватними особами, потрібне

суворе дотримування принципу розподілу влади. Ліберально-ринковий порядок немислимий без конституційно-обмеженої політичної влади.

Поняття ринку нерозривно пов'язане зі становленням економічної свободи, яка, у свою чергу перебуває у взаємозв'язку з комплексом політичних, правових та інших соціальних свобод, котрі дозволяють говорити про свободу суспільного устрою. Як зазначає американський політолог та економіст **М. Фрідман**, "економічний устрій сприяє розвитку вільного суспільства у подвійній ролі. З одного боку, свобода економічних відносин сама по собі є складовою частиною свободи у широкому розумінні, тому економічна свобода є самоціль. З іншого, - економічна свобода – це також необхідний засіб свободи. Зважаючи на цю позицію важливо встановити співвідношення між "мірою" та "економічною свободою" [11, с.45]. Міра економічної свободи може бути представлена як єдність категорій "міра" і "економічна свобода". Йдеться саме про взаємодію цих двох категорій, їх взаємозумовленість та взаємозалежність, що й утворює єдине ціле, визначаючись мірою економічної свободи. Категорія "економічна свобода" ґрунтується на традиційному розумінні свободи як здатності до активної діяльності людини відповідно до своїх бажань, намірів та інтересів, у ході якої суб'єкти досягають поставленої мети. Суб'єктами економічної свободи виступають суб'єкти економічної діяльності. У свою чергу, об'єктом економічної свободи є усвідомлена економічна діяльність як в аспекті підготовки до неї (наявність і прояв здатностей до діяльності, намірів, бажань, інтересів), так і в результаті її здійснення – досягнення поставленої мети. Економічна свобода має певні характерні риси, що пояснюють її сутність. Вони є необхідними й достатніми умовами існування самої економічної свободи.

По-перше, наявність суб'єктів різних форм власності, що здійснюють економічну діяльність. Якщо ж суб'єкти належать до однієї форми власності, то свобода не може

виявитись повністю, можна говорити в цьому випадку лише про часткову економічну свободу або лише про її зародки. По - друге, наявність у суб'єктів різних форм власності здатностей і можливостей для самостійної діяльності. Ні про яку свободу не може йтися, якщо суб'єкт виступає в ролі додатка до директивного органу або іншого суб'єкта і не здатний самостійно проводити економічну діяльність.

По-третє, наявність можливості формування мети здійснення економічної діяльності. В умовах економічної свободи ця мета повинна визначитись намірами, бажаннями та інтересами суб'єктів економічної діяльності. Тому якщо функціонування підприємств підпорядковане цілям, що встановлюються згори, то це не є економічною свободою.

Дуже важливо, щоб характерні риси економічної свободи перебували у певному співвідношенні з мірою. Небезпеку відсутності такого співвідношення ілюструє нам існуюча економічна діяльність, що є набором екстремальних відхилень, які зовсім не допускають компромісних рішень. Так, протягом тривалого часу в Радянському Союзі був узятий курс на переважне одержавлення народного господарства, яке фактично не допускало повноцінного використання індивідуальної праці. Сьогодні спостерігається зворотні процеси, пов'язані іноді з поспішним роздержавленням, що не є економічно доцільним, а нерідко не відповідає здоровому глузду. В результаті такої діяльності спостерігається повне порушення економічних зв'язків між регіонами. Слід зазначити, що такі екстремальні відхилення були типовими для розвитку економіки в нашій країні в період функціонування системи централізованої регламентації. У наш час вони негативно впливають на формування ринкової економіки України.

Політичний плюралізм як різноманіття вартісних орієнтирів громадянського суспільства в неоліберальних концепціях ХХ ст. є загальним підґрунтям для досягнення таких демократичних цінностей, як свобода, справедливість, гуманізм. Саме ця основа

дозволяє ототожнювати плюралістичні принципи існування суспільства з громадянським, або “відкритим суспільством”.

Цей термін увів у широкий ужиток англійський представник політичної філософії **Карл Поппер** – автор відомої праці “Відкрите суспільство та його вороги”. У такому суспільстві діє ефективний суспільний контроль над владою, реформи відбуваються визначено, громадяни навчилися критично ставитися до різних заборон, індивіди свідомо приймають особисті рішення, у ньому панує закон і справедливість. Поппер доводить, що сучасна цивілізація становить собою поступовий перехід від “закритого суспільства” до “відкритого суспільства”, яке “вивільняє критичні здібності”. На його думку, “тоталітаризм у його нинішньому розумінні належить до традиції так само давньої, як і власне цивілізація” [6, с.13]. Метод “історицизму”, на його думку, займає проміжне місце між “науковими передбаченнями” та “історичним пророкуванням”, не має наукового статусу, а тримається лише завдяки підтримці “бунту проти цивілізації.” Існування “історицизму” забезпечується, згідно з теорією Поппера, “протидією на труднощі”, що постають перед нашою цивілізацією, та на її “вимогу особистої відповідальності”. Історія непрогнозована, оскільки розвиток людської цивілізації пов’язаний із накопиченням знань, яке неможливо спрогнозувати. Англійський філософ намагається довести, що всі суспільні події потрібно виводити із вчинків окремих індивідів, це позиція так званого “методологічного індивідуалізму”. Історіографія може існувати тільки у вигляді історичних інтерпретацій, сама по собі вона не має смислу, він є лиш у тому, що дослідники “надають їй смисл”.

Закриті типи суспільств, теоретично розроблені Платоном, Гегелем і Марксом, на його думку, характеризуються догматизмом, колективізмом, що поєднується з одноосібним диктаторським правлінням. Відкриті суспільства визначають такі критерії: раціоналізм, критицизм, індивідуалізм та представницькі

форми політичного правління. В основі розвитку такого суспільства лежать плюралізм, свобода та ринкова економіка. Торкаючись питань переходу до “відкритого” суспільства країн колишнього соціалістичного блоку, насамперед народів колишнього СРСР, Поппер зазначав, що створення нових законів, які забезпечують правовий простір, – це лише перші кроки до демократії. Головна проблема полягає в тому, щоб утілити практично в життя гідне законодавство, перетворити його в гарант найвищої влади в державі, а це зробити непросто, набагато складніше, аніж його створити. К. Поппер послідовно відстоював і поширював на європейському континенті ідеї лібералізму, свободи волі людини, вільного демократичного суспільства.

Ісаїя Берлін – англійський філософ, політичний мислитель, лауреат Нобелівської премії. Його концепція свободи волі особистості у суспільстві найповніше викладена у праці “Чотири есе про свободу” (1969 р.). Звертаючись до поняття “свобода”, він ґрунтовно проаналізував основні його значення. По-перше, так зване “негативне” визначення, пов’язане з відповіддю на питання: “У яких межах суб’єкта – особі чи групі осіб – дозволено чи слід дозволити робити те, що він може робити і бути тим, чим він може бути, без втручання інших осіб?” Друге визначення свободи – “позитивне”, що міститься у відповіді на запитання: “Що чи хто є джерелом контролю чи втручання, за допомогою якого можна переконати когось робити саме так чи бути саме таким?” [1, с.180]. У першому значенні політична свобода є тим полем, у межах якого людина може діяти без перешкода з боку інших людей. У цьому аспекті І.Берлін підкреслював, що свобода особистості можлива лише за умов реалізації у суспільстві самоврядування як форми державного устрою. Так зване “позитивне” значення свободи пов’язане з бажанням індивіда бути самому собі паном, незалежним від інших особистостей, створити собі такі умови життя, щоб усе залежало не від будь-яких зовнішніх сил, а лише від самої “надлюдини” – її внутрішніх сутнісних сил. Проте, на думку

англійського політичного філософа, автономне розуміння свободи, що заперечує насилля, примус як форму керівництва особою, створює умови, за яких стає можливим процес управління окремою особою з допомогою таких засобів, як пропаганда, маніпулювання засобами масової інформації, упровадження тоталітарних форм правління тощо. Тому ідея незалежної, самостійної особистості передбачає особливий тип людини – “внутрішньоспрямованої”, творчої, активної, романтичної натури, яка не зважає на зовнішнє соціальне середовище, а “позитивний” тип утілення свободи волі людини сприяє встановленню за відповідних умов у суспільстві диктатури і тиранії.

Джон Ролз, американський політичний філософ, написав книгу “Теорія справедливості” (1971 р.), пізніше, у 1985 р., вийшла у світ його праця “Справедливість як обопільна чесність: політична, не метафізична”. Він вважає, що співпраця та співжиття людей у будь-яких соціально-політичних структурах вимагають установа принципів справедливості, що відповідали б людським прагненням до свободи. На думку Ролза, особи, які уклали між собою певну угоду, конвенцію, виходили з того, що необхідно максимально зменшити можливі втрати та максимально збільшити особисті потреби, а звідси – мати певну індивідуальну користь. Політолог зазначає, що саме свідомість підказала їм важливість прийняти принцип максимальної свободи для кожного члена суспільства. Визначаючи систему свобод особистості, Ролз першочергове значення надає таким “фундаментальним свободам”, як економічні свободи, свобода слова, свобода громадських об’єднань, свобода вибору місця життя, занять, професії тощо. “Базові” свободи передбачають правовий захист із боку ліберальної держави. Ці свободи повинні сприяти реалізації та розвитку можливостей індивідуального мислення та діяльності кожної особистості відповідно до конкретної історичної ситуації. Ролз також вважає, що нерівність у суспільстві потрібно обмежувати. Політично-правові та соціально-економічні форми нерівності повинні бути визначені

так, щоб для всіх верств населення однаковою мірою діяли наступні вимоги: найбільша користь для найменш привілейованих верств населення при дотриманні правил справедливої економії ресурсів – так званий “принцип рівності шансів”. Американський політичний філософ підкреслює важливість встановлення демократичної процедури прийняття політичних та управлінських рішень, але заперечує при цьому принципи необмеженої конкуренції як необхідні форми функціонування громадянського суспільства.

Крім неолібералістичного визначення свободи волі людини, у сучасній політичній філософії як теоретичній основі формування громадянського суспільства існують неоконсервативні політологічні концепції пояснення свободи діяльності індивіда. Новий консерватизм ХХ ст. прагне пристосуватися до реалій постіндустріального світу, але має надію на виживання реліктів ієрархізованого, станового суспільства із збереженням відповідно оновлених політичних інститутів. Прихильники неоконсерватизму вважають, що людина є недосконалою істотою, а існуючі соціально-політичні інститути не задовольняють сучасних потреб суспільства. Для них важливо «примусити» людину визнати факт залежної ієрархічності й «зайняти своє місце у відповідному ряді». Навіть неймовірна при цьому «ліквідація» нерівності та несправедливості може призвести до сповільнення прогресу, оскільки усвідомлення нерівності стимулює окремих індивідів до мобілізації усіх своїх сил для подолання подібного становища. Перші спроби оновлення консерватизму відбувалися напередодні першої світової війни, однак широко вони розгорнулися у міжвоєнний період та із середини 70-х рр. Ідею консервативної тоталітарної, мілітаризованої держави розвивав німецький політолог **Ернст Юнгер**. Головним призначенням провідної еліти в тоталітарній державі, на його думку, має бути визначення вищих, провідних завдань нації, ієрархія стратегічних цілей, заради яких відбувається становлення та організація самої нації, її перетворення у певний військовий стан. Трансформація

Німеччини напередодні другої світової війни у тоталітарну мілітаризовану державу викликала у Юнгера неабиякий ентузіазм. Він свідомо став апологетом війни, називав її «чистилищем» та «рятівницею» німецької нації.

Юліус Евола у книгах «Язичницький імперіалізм» та «Повстання проти сучасного світу» розробив концепцію консервативної революції. Так, сучасна цивілізація європейського Заходу, на його думку, потребує кардинальних змін, оскільки сама по собі вона приречена на загибель, бо Європа «втратила своє життя». «Нам необхідна, – пише він, – могутність нового Середньовіччя...радикальний, глибокий переворот – повстання варварської чистоти як у внутрішньому, так і в зовнішньому».[15, с.13].

Потрібне загальне заперечення сучасних людських цінностей, так звана антифілософія, антирелігія, антигуманізм, потрібно повернутися до стародавніх нордичних традицій європейського Заходу. Лише за таких умов з'явиться певний центр цивілізації на Заході, коли «прокинуться сплячі вожді». Відродження “вождів” означатиме відновлення суспільної ієрархії, адже новій державній організації потрібна імперія. Це має бути така політична структура, що спирається на щось “трансцендентне”, “сакральну” духовну владу, котра стала б універсальною і незаперечною. Таке відродження можливе, якщо “Європа згадає стародавні нордичні традиції, спогади про прадавню нордичну батьківщину... язичницький Рим”, який був “останнім великим творчим чинником нордичного духу, останньою універсальністю і найудалішою протягом усього циклу спробою відновити сили миру у формі героїчної, сонячної, мужньої культури” [15, с.19]. Падіння римської культури означало перехід до зникнення нордичного світу, що сталося внаслідок “поширення християнства”. Евола закликав до рішучого повернення до “нордично-язичницьких традицій”, до “ієрархії та імперії”. Подібну трансформацію він називає “язичницьким імперіалізмом”, лише імперія може оголосити себе єдиною і незаперечною Церквою. Оскільки цього не сталося, почався

регрес у політичній організації суспільства, для того щоб відновити попередню могутність, потрібно повернутися до “арійсько-язичницького світогляду” – до першопочаткової етики. Відроджена державна влада має спиратись на дотримання принципів суворої ієрархічності, вірності монархізму. Ця державність повинна знаходити свою опору в органічності, універсальності та єдності, адже імперіалізм завжди стоїть вище націоналізму, а “могутність є мірою свободи”. Стосовно цього “справжній володар” завжди стверджував крайній індивідуалізм, для нього “батьківщина” перестає бути основою політичних цінностей, самого себе він називає центром усяких вартостей, усякої відповідальності, і лише тоді “вождь” зможе сказати: “Нація, держава – це Я”. Головною рисою нордично-арійських народів, вважав Евола, є прагнення до індивідуальності, до антиколективності, до “надсвободи”. Так, індійські арії не знали “нації”, вони знали лише “касту”, вона була для них “вищим, духовним, непорушним принципом порядку та ієрархії”. [15, с.61].

Неоконсерватизм Еволи – це спроба досить оригінального осмислення можливостей виходу із кризового стану західноєвропейського суспільства після першої світової війни. Після другої світової війни стало зрозуміло, що можливість консервативної революції надовго усунена, тому позиції неоконсерватизму втратили популярність. Проте положення крайнього консерватизму мають силу та вплив на певні кола громадян і сьогодні саме завдяки гострому негативізму, запереченню бездуховності та загального егалітаризму. Евола закликав до “сакрального”, до “відокремленої людини”, вищої ієрархічності, аристократизму – це ті гасла, що досить часто знаходять відгук в активних, дійових, творчих, непересічних громадян.

У 70-ті рр. відбувається відродження неоконсерватизму в країнах Західної Європи. Його прихильники доводять можливість функціонування держави як регулюючого, управлінського органу. Неоконсерватори також проти прямої демократії, за збільшення ролі, призначених “згори” органів

виконавчої влади. Вони й далі виступають за розумні межі свободи – “свободи в рамках традицій”. Людина, на їх думку, від природи недосконала: зло, несправедливість, нерівність є природними, тому їх можна тільки обмежити, а не позбутися них. Свобода, право – це вартості, притаманні мудрішим, сильнішим, творчим, ініціативнішим людям. Через природну нерівність індивіди поділяються на тих, хто править, і на тих, хто є залежними, підлеглими. Для творців неоконсервативних теорій порядок, ієрархічність є природно-родовою ознакою людини. Сучасні неоконсерватори виступають проти вседозволеності, аморалізму, анархізму, за свідоме самообмеження свободи діяльності людини, за збільшення ролі церкви в суспільно-політичному житті, за відродження станової ієрархії, авторитарних порядків, відновлення культу сильних лідерів, збереження традиційних інститутів влади та архаїчних політичних вартостей.

Великий вплив на розвиток філософсько-політичної думки в наші часи має **Петер Козловскі** – німецький філософ, політолог і економіст, директор Інституту філософських досліджень м. Ганновера. Його соціально-політичні погляди мають християнську орієнтацію, оскільки за межами релігії, на його думку, практично немає гарантій підтримання і збереження соціального етносу. Розвиток соціально-політичних і національних відносин тісно поєднаних із християнсько-церковними сферами. Проте сама церква повинна визнати ринкові відносини як конституційні принципи існування держави і суспільства і не має права “мріяти” про абсолютне панування. П.Козловскі захисник свободи і гідності людини, високої добродетності та моралі, загальною основою рішення проблеми свободи людини він вважає “дуалізм суспільства і держави”. Цей дуалізм з’являється із часу роздвоєності людини, її відчуження від суспільства, результатом цього процесу стає суперечність між індивідуальною і суспільною загальною волею та мораллю. Виробництво та ринок, до яких апелювали представники класичної політекономії (І.Бентам,

А.Сміт) та сучасні політологи (Ф.Хайек, М.Фрідман, І.Берлін), не можуть подолати подібного дуалізму. Більше того, політика економічного ринкового спрямування не тільки не дозволяє подолати загальну роздвоєність та відчуженість людини, а навіть загрожує становленню можливої соціально-політичної рівноваги. Справедливий розподіл результатів виробництва – це компроміс інтересів, консенсус, якого можна досягти лише з допомогою політичних засобів.

Неминучий дуалізм держави і суспільства випливає з факту протилежності індивіда і суспільства. Будь-яке одностороннє насилля держави Козловські рішуче відкидає, оскільки абстрактне насилля стає інколи деспотизмом і диктатурою, це приводить до появи дефіциту свободи особистості. Німецький політичний філософ відкидає теорію, згідно з якою все, що є благом для кожної людини окремо, складає багато для всього суспільства в цілому. На його думку, коли окремих індивід прагне досягти власної вигоди, то кінцевий результат може бути небажаними для суспільства. Тому відмова від ринку можлива і навіть необхідна, якщо результати ринкової економіки, засновані на індивідуальному інтересі споживача, виявляються нерозумними і небажаними, з точки зору суспільства в цілому. Практичне вирішення визначеного дуалізму полягає в можливостях розумної всезагальності соціального буття, політика – певний ідеал цілісності усіх інтересів громадян. Козловські підкреслює, що оптимізація діяльності ринкових механізмів і діяльність політичних інститутів не може здійснюватися корпоративними організаціями, оскільки корпоративізм замінює універсальність ринку і демократії олігархічним політичним ринком інтересів, абстрактним проявом свободи. Корпоративно-колективістські форми організації політичного життя не здатні “подолати” дуалізм суспільства і держави, вони призводять до втрати індивідуальної свободи, соціальних вибухів, необґрунтованих політичних вимог. Формування соціально-економічних потреб та інтересів

можливе за умови, якщо поруч із державою в цьому процесі безпосередньо будуть брати участь сім'я, школа і, особливо, церква.

Християнські поняття, згідно з філософською концепцією Козловські, можуть виступати в ролі гаранта свободи волі індивіда в умовах розширення тиску колективних форм соціального буття. У попередніх доктринах лібералізму дуалізм держави і суспільства не має суттєвого вирішення: “державна витісняється на задній план”, а “політика заміщується економікою і правом” [5, с.279]. Лише інститут церкви має особливе значення для обґрунтування “метаекономічного етносу”. Протилежність держави і суспільства потребує загального обґрунтування в межах церковної організації. Політолог підкреслює, що “субстанціональність етносу може бути забезпечена лише в сфері церкви”. Дуалізм держави і суспільства переходить у тріаду “державна – суспільство – церква”, проте ні в якому разі не може йти мова про становлення нової панівної сили – нового корпоративізму [5, с.289]. Козловські запевняє, що ідея розподілу суспільства і держави, виділення із суспільства індивіда з його свободою волі повинна бути обґрунтована і органічно пов'язана з християнським природним правом. Отже, політологічна концепція свободи волі людини П.Козловські тісно поєднує в собі загальнотеоретичні проблеми розвитку держави і суспільства з індивідуально-особистими потребами людини на цілісній християнсько-католицькій основі.

Підводячи підсумки розгляду сучасних політологічних концепцій свободи волі людини, варто зауважити, що ХХ ст. характеризується нескінченним плюралізмом течій, напрямків, шкіл, політичних теорій і положень. Кожна змістовна теорія свободи людини має право на своє існування, займає чітко визначену політико-ідеологічну та морально-етичну нішу, оскільки об'єктивно відображає сучасні соціально-економічні та політико-правові відносини у суспільствах на різних етапах їх

демократичного розвитку. Ці концепції мають певну науково-теоретичну та практичну значущість, їх змістовна наповненість у визначені історичні часи стає основою політичних платформ та діяльності партій, громадських рухів, перетворюючись при цьому у загальновизнані вартості політичного руху суспільств. Тому з метою практичної побудови громадянського суспільства в Україні важливо усвідомлювати зміст різноманітних політологічних теорій свободи волі людини, оскільки реалізація істинної демократії, утілення гуманістичних основ життєдіяльності

людини в нашій державі неможливі без ґрунтового визначення та втілення однієї з найголовніших цілей людського існування – СВОБОДИ.

Література

1. Берлін Ісаїя. Чотири есе про свободу. – К., 1994.
2. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
3. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І., Шейко С.В. Філософські основи менеджменту і бізнесу. Курс лекцій. Навч. посібник. – К., 1999.
4. Кейнс Джон. Общая теория занятости, процента и денег // Антология экономической классики: В 2-х томах. – Т-2. – М., 1993.
5. Козловски Петер. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М., 1998.
6. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. – Т.1 – К., 1994.
7. Поппер Карл. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. // Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 2 – К., 1994.
8. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – К., 1996.
9. Тоффлер Э. Третья волна. – М., 1999.
10. Україна: Поступ у ХХІ століття. Стратегія

економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік // Інформаційний бюлетень. Вип.1.– Полтава, 2000.

11.Фридман М. Взаимосвязь между экономической и политической свободами. – М., 1995.

12.Фридман и Хайек о свободе. – Минск, 1990.

13.Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 10.

14.Хайек Фридрих. Общество свободных. – Лондон, 1990.

15.Эвола Юлиус. Языческий империализм. – М., 1994.

Нестуля Олексій Олексійович — доктор історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Полтавського кооперативного інституту

Особливості пам'яткоохоронного руху в Україні 1917 – 1991 рр. та актуальні завдання збереження історико-культурної спадщини на сучасному етапі

Пам'ятки історії та культури українського народу, які упродовж багатьох століть відігравали найважливішу етноформуючу роль, у незалежній Україні мають зайняти належне місце. Уже сьогодні в Україні розробляються державні програми, що ставлять за мету виявлення, дослідження, популяризацію та відбудову втрачених пам'яток культури, повернення українських національних реліквій. Пам'яткознавчим проблемам присвячені розділи вузівських та шкільних курсів історії України, історії української культури, народознавства.

У зв'язку з цим усе необхіднішим стає наукове осмислення накопиченого пам'яткоохоронного досвіду, актуалізація одержаних результатів при визначенні пріоритетів, принципів, форм і методів діяльності державних органів та громадськості на ниві охорони пам'яток історії та культури, використання їх величезного виховного потенціалу з метою підвищення рівня національної свідомості українського народу та при підготовці фахівців-пам'яткознавців і організаторів пам'яткоохоронної роботи.

Необхідно зазначити, що останнім часом з'явилися цікаві роботи з питань пам'яткознавства, підготовлені В.Акуленком, С.Зарембою, С.Котом. Проблеми пам'яткознавства та збереження історико-культурної спадщини розглядались на Всеукраїнських та регіональних

наукових конференціях (4). Їх розв'язання знаходимо в публікаціях Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (5). Незважаючи на це, залишається досить багато недосліджених питань пам'яткоохоронного процесу в Україні.

З огляду на це метою пропонованої статті є визначення особливостей державної політики щодо історико-культурної спадщини українського народу в 1917 – 1991 рр. та перспективних шляхів організації збереження та використання пам'яток культури як важливішого етноформуєчого чинника на сучасному етапі.

Необхідно зазначити, що вже в перші місяці після повалення російського самодержавства серед національно свідомої української інтелігенції визначився, а згодом почав домінувати підхід до історико-культурних пам'яток та проблем їх охорони як до важливої складової процесу творення Української держави та формування національної свідомості українського народу.

Відомі вчені та культурні діячі у квітні-червні 1917 р. стали ініціаторами створення громадських та місцевих пам'яткоохоронних комітетів і товариства у Києві, Вінниці, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Чернігові, а на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині виконавчими комітетами об'єднаних громадських організацій були запроваджені посади комісарів для охорони пам'яток старовини і мистецтва. Аналіз їх діяльності свідчить, що важливе місце в ній займали питання охорони всіх груп пам'яток, у тому числі й церковних та монументальних пам'яток епохи самодержавства.

Факти свідчать, що комплексний підхід до проблем збереження історико-культурної спадщини домінував також у діяльності створеного восени 1917 р. у структурі Генерального секретарства народної освіти відділу охорони пам'яток і музеїв – першого державного пам'яткоохоронного органу в Україні. Саме він почав виконувати функції вищого наукового та адміністративного догляду за

пам'ятками, розробив і, спираючись на підтримку громадськості, почав здійснювати цілісну програму їх охорони, яка, зрештою, отримала визнання з боку діячів різної політичної орієнтації.

До найбільш суттєвих досягнень доби Української держави(квітень-грудень 1918 р.) слід віднести організаційне становлення відділу охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури, створення пам'яткоохоронного відділу при Міністерстві ісповідань. За час правління гетьмана П.Скоропадського в Україні виникли нові музеї та пам'яткоохоронні товариства, що сприяло розширенню організаційних підвалин охорони пам'яток. Активно підтримали пам'яткоохоронний рух і наукові та культурно-просвітні товариства національно-патріотичної спрямованості, провідні діячі української науки і культури. Зрештою, їх позиція немало сприяла тому, що вищі органи влади та управління Української держави в цілому продовжили здійснення конструктивної програми збереження національної історико-культурної спадщини українського народу, розробленої ще за часів Центральної Ради.

Доба Гетьманщини стала, помітним етапом у визначенні основних напрямків та форм і методів пам'яткоохоронної роботи в Україні. Так, почав складатися механізм взаємодії громадських та державних пам'яткоохоронних структур з центральними і місцевими органами влади, за підтримки яких влітку-восени 1918 р. вдалося вберегти від загибелі багато пам'яток археології та архітектури, пам'яток, а також пов'язаних із життям і діяльністю визначних наукових, культурних та громадських діячів України. У пам'яткоохоронній практиці набули поширення ідеї заповідних форм збереження найвизначніших пам'яток українського народу, створення міжвідомчих комітетів з догляду за ними. Розпочалось планомірне дослідження пам'яток архітектури. Були зроблені перші кроки на шляху систематичного виявлення, реєстрації та вивчення культових пам'яток.

У відновленій у кінці 1918 р. УНР механізм охорони пам'яток, започаткований на попередньому етапі становлення української державності, не лише не був зруйнований, а й отримав нові перспективи для свого подальшого розвитку. Вони, зокрема, відкривалися у зв'язку з планами уряду УНР утворити при Міністерстві ісповідань, яке згодом було реорганізовано в Міністерство культів, спеціальне відомство, котре опікувалось би пам'ятками історії та культури всіх релігій та конфесій. Зрештою, восени 1919 р. при Міністерстві було введено посаду комісара з питань охорони пам'яток церковної старовини. Однак, зважаючи на складну військово-політичну ситуацію в УНР, досягти помітних успіхів на ниві збереження історико-культурної спадщини її подвижники так і не змогли.

З перших днів установа в Україні радянської влади відбулися суттєві зміни у функціонуванні механізму охорони пам'яток. Уже в березні 1919 р. разом з Міністерством культів був ліквідований і відділ охорони пам'яток церковної старовини. Від активної пам'яткоохоронної роботи були усунені релігійні організації та служителі культу. Разом з тим, ураховуючи той суспільний резонанс, якого набули пам'яткоохоронні проблеми серед свідомих діячів українського руху, радянська держава не могла ігнорувати завдання збереження історико-культурної спадщини. 1 квітня 1919 р. Раднарком України ухвалив декрет, згідно з яким пам'ятки переходили у відання Народного комісаріату освіти і бралися під охорону держави. З цією метою був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (ВУКОПМИС), згодом, губернські та повітові комітети. Вони займалися питаннями реєстрації, наукового дослідження, ремонту, реставрації та популяризації пам'яток – незалежно від їх походження, соціального й ідеологічного змісту.

Проте вже в 1920 р., досягнувши помітних успіхів у боротьбі з українським національно-визвольним рухом, радянська влада спробувала значно обмежити етноформуючу роль історико-культурної спадщини. Не випадково, у 1920 р., після реставрації

в Україні радянської влади, ВУКОПМИС, а в більшості губерній і його місцеві органи не були створені. Лише в середині 1920 р. діячі науки та культури домоглися згоди. Наркомату освіти УСРР на їх відновлення. Проте, маючи мінімальні штати й фінансові можливості, вони змушені були обмежуватися лише рятівними заходами щодо пам'яток, яким найбільше загрожувала небезпека. При цьому отримували мізерну фінансову, й адміністративну підтримку керівних органів радянської влади.

У результаті вже на початку 20-х рр. струнка система спеціальних пам'яткоохоронних органів в Україні фактично припинила існування: у 1921 р. був ліквідований ВУКОПМИС. Його функції перейшли до Головного управління у справах музеїв (Головмузей) Наркомату освіти України. Однак на початку 1922 р. і він припинив своє існування.

Держава відмовилася від участі в охороні навіть найбільш визначних культових пам'яток, які перебували у користуванні віруючих. Це була обумовлена ідеологічними мотивами правлячої більшовицької партії принципова позиція державних органів. Керуючись нею, вони відхилили також пропозиції пам'яткоохоронців про звільнення пам'яток культурової архітектури від обов'язкового страхування, зменшення сум оподаткування релігійних общин, що користувалися ними. Масового характеру набула загибель поруйнованих війною панських садиб і самочинні археологічні розкопки скарбошукачів. Планомірно зносились монументальні пам'ятки епохи самодержавства.

Значних утрат історико-культурний фонд українського народу зазнав у ході кампанії з вилучення церковних коштовностей у 1922 р. Тисячі пам'яток були понівечені комісіями, які проводили кампанію, а велика їх частина вивезена до сховищ у Москву. Це завдало відчутного удару по релігійних основах національної свідомості українців. На думку організаторів антицерковних кампаній, така акція мала полегшити зомбування широких верств населення України ідеологічними постулатами правлячої більшовицької партії.

Проте під тиском провідних науковців та діячів культури України в 1924 р. Археологічний комітет при ВУАН, який координував наукове дослідження пам'яток, набув статусу Всеукраїнського (ВУАК), значно розширив число дійсних членів та кореспондентів почав виконувати функції вищого наукового контролю за пам'ятками. У 1926 р. при Наркоматі освіти було створено головну, а в Києві, Харкові, Дніпропетровську та Одесі крайові інспектури охорони пам'яток. Активізували роботу з догляду за пам'ятками краєзнавчі, наукові та пам'яткоохоронні товариства. 16 червня 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР затвердили “Положення про пам'ятки культури і природи”, у якому законодавчо регулювались основні питання охорони історико-культурної спадщини.

НКВС УСРР спільно з Наркомосвіти республіки видали інструкції, у котрих визначались умови охорони археологічних пам'яток, розпорядження, циркуляри, постанови з питань охорони культових пам'яток. Отже, створювалось необхідне правове поле для діяльності пам'яткоохоронців.

Пам'яткоохоронна діяльність стала складовою українського “Відродження” 20-х рр., привернула увагу широкого загалу до першовитоків національної історії та культури, сприяла усвідомленню їх ролі і значення в суспільному розвитку.

Соціально-економічні та суспільно-політичні зміни, які відбулися в країні в кінці 20-х – на початку 30-х рр. позначилася і на діяльності пам'яткоохоронців. Так, у роки “великого перелому” серед працівників партійних, державних та господарських органів, спостерігалось нігілістичне ставлення до історико-культурної спадщини, ідеологічне шельмування пам'яткоохоронців. Почались репресії проти них. Скоротились обсяги фінансування на утримання державних пам'яткоохоронних органів систем НКО УСРР. Не витримавши ідеологічного тиску з них пішли досвідчені пам'яткоохоронці. Від активної пам'яткоохоронної діяльності був ізольований Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН. Зайняті

перебудовою експозицій відповідно до нових вимог, від неї почали відходити музеї. За умов тоталітаризації суспільства все меншою ставала роль краєзнавчих та інших громадських організацій, об'єднань пам'яткоохоронців. Щоправда, у травні 1929 р. при Наркоматі освіти був утворений Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), який об'єднав представників різних, у тому числі наукових установ і відомств, провідних пам'яткознавців. Однак дуже скоро він перетворився в інструмент "більшовизації" пам'яткоохоронної ниви.

Так, пам'яткоохоронцям була нав'язана вульгарно-соціологічна схема розподілу пам'яток – за формаційним принципом. Зі складених раніше списків пам'яток вилучалися ідеологічно "не зручні" – синагоги, церкви, собори. У результаті кількість пам'яток, які держава зобов'язувалась оберігати, значно скоротилася. І хоч на зламі 20-30-х рр. учені, краєзнавці виявили немало цікавих історико-культурних об'єктів, до державних реєстрів вони не потрапили. Навпаки, до них почали включати пам'ятники вождям революції сумнівної вартості.

Саме в роки "великого перелому" основний акцент в пам'яткоохоронному русі було зроблено не на національні історико-культурні скарби, а на пам'ятках революційного руху правлячої партії, що розширювало можливості використання їх для формування класової, а не національної свідомості.

Незважаючи на те, що в роки "великого перелому" пам'яткоохоронці ще не втратили права голосу, до їх думки можновладці прислухалися все менше, механізм догляду за пам'ятками зазнав значних деформацій, велика частина історико-культурних об'єктів – свідчень величі українського національного духу – уже в кінці 20-х-на початку 30-х рр. була знищена. У середині 30-х рр. механізм пам'яткоохоронних інституцій в Україні був остаточно зруйнований.

Психологічно зламавши український народ голодомором,

масовими незаконними репресіями, радянська держава приступила до планомірного насаджування комуністичної ідеології й моралі в усіх сферах суспільного життя, його інтернаціоналізації. Національні традиції українського народу в царині мистецтва та архітектури почали оцінюватися представниками офіційної науки через призму проголошеної на ХУІІ з'їзді ВКП(б) генсеком Сталіним тези про необхідність посилення боротьби з "місцевим буржуазним націоналізмом". Як "вогнища українського буржуазного націоналізму" були розгромлені наукові установи ВУАН та наукові товариства при ній, краєзнавчі товариства й організації. Тяжкі наслідки кампанія боротьби з "буржуазним націоналізмом" залишила на музейній ниві. Була дезорганізована робота історико-культурних заповідників. Припинили свою діяльність УКОПК та інші громадські пам'яткоохоронні комітети. Усе це було результатом не лише ідеологічного та політичного шельмування пам'яткоохоронних інституцій, а й масових незаконних репресій проти подвижників справи збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Найбільш трагічною в середині 30-х рр. виявилась доля пам'яток культової архітектури. Тисячі їх було знесено, переобладнано під склади, господарські та культурно-освітні заклади.

Не врятувалися від загибелі й пам'ятки так званої цивільної архітектури. Продовжував звужуватися реєстр історико-меморіальних пам'яток, оскільки все більше діячів науки і культури оголошувалися "буржуазними націоналістами", а то й відвертими "ворогами народу".

Певне прозріння і відмова радянської держави від практики масового знищення культових пам'яток та байдужості до долі інших груп пам'яток, ознаки яких з'явилися в кінці 30-х рр., були надто запізнілі, історико-культурний фонд України зазнав непоправних утрат, а пам'ятки, що вистояли, перебували у вкрай занедбаному стані, поліпшити який можна було лише за умов нормального функціонування пам'яткоохоронного механізму,

спільних зусиль держави і широких кіл громадськості.

Однак держава залишалась наскрізь тоталітарною і заідеологізованою. Її асигнування на ремонт і реставрацію пам'яток були мізерними. Удар, завданий пам'яткоохоронній системі на початку і в середині 30-х рр., був настільки сильний, що вона не змогла відродитись і в кінці 30-х рр., навіть за певної підтримки з боку уряду України.

Трагічний для Радянського Союзу початок Великої Вітчизняної війни негативно позначився на долі пам'яток. На першому етапі війни головним завданням стала евакуація в тиллові райони найбільш цінних фондів, музеїв, архівів та бібліотек. Його часткове вирішення дозволило зберегти тисячі унікальних пам'яток мистецтва і старовини. Однак складна ситуація, напруженість загальних планів евакуації, а також недооцінка значення збереження історико-культурних цінностей, деякими відповідальними працівниками партійних і радянських органів негативно відбилися на ефективності проведеної роботи. Більша частина цінностей залишилася на тимчасово окупованій території.

Патріотична діяльність наших співвітчизників щодо збереження пам'яток історії та культури під час фашистської окупації України зменшила розміри невідшкодованих утрат історико-культурної спадщини.

Та все ж вони були надзвичайно великими. Справа в тім, що одним із основних елементів духовного і фізичного поневолення народів СРСР, було знищення їх національних культур, створених протягом століть пам'яток матеріального та духовного життя.

Окупанти цілеспрямовано реалізовували свої плани на практиці. Були створені спеціальні підрозділи для вивезення культурних цінностей з України до Німеччини та держав її союзниць. Цінності розкрадалися посадовими особами окупантів.

У роки окупації були знищені унікальні монументальні

пам'ятки, історико-меморіальні комплекси, пов'язані з життям і діяльністю багатьох діячів української науки і культури, безцінні архітектурні та археологічні комплекси і окремі пам'ятки.

Пам'яткоохоронні заходи, що здійснювалися на звільненій від фашистів території, у зв'язку з матеріальними нестатками тривалий час не могли набути адекватних до розмірів руйнувань пам'яток розмаху. Однак заходи законодавчого, адміністративного та наукового характеру внесли певну планомірність у цю роботу, визначили її важливість як одного з напрямків державної культурної політики. До початку 50-х рр. була створена й більш-менш чітка система органів охорони пам'яток.

Уже в середині 50-х рр. ситуація змінилася. У 1954-57 рр. були необґрунтовано скасовані інспекції з охорони пам'ятників при Міністерстві культури та Держбуді УРСР і їх місцеві органи. У результаті цього був фактично втрачений контроль за збереженням та відбудовою пам'яток. Не випадково середина 50-х - поч. 60-х рр. знаменувались спалахом загибелі багатьох цінних історичних, археологічних та архітектурних пам'яток. Акценти в пам'яткоохоронній роботі були зміщені на історико-революційні пам'ятки та пам'ятки, пов'язані з історією Великої Вітчизняної війни. А етнографічні, культові, пам'ятки з історії українського козацтва, національно-визвольного руху ігнорувалися. Ідеологічне "табу" було накладено на діячів науки і культури, яких оголосили "буржуазними націоналістами", ворогами радянської держави. Навпаки, усіляко перебільшувалися інтернаціональні та класові мотиви при трактуванні змістового навантаження окремих пам'яток. На порядок денний було поставлено завдання зробити історико-культурну спадщину інструментом інтернаціонального, класового, партійно-більшовицького виховання.

Першочерговим воно залишалося і в 60-80-ті рр. Знову почала "розкручуватися" атеїстична пропаганда, яка готувала ґрунт для закриття й руйнування храмів. Серед

зруйнованих у той час була і значна кількість пам'яток культової архітектури.

Принципово ситуація не поліпшилася і з створенням у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Об'єднавши науковців, діячів культури, зацікавлених проблемами збереження старовини, науковців, діячів культури, товариство організаційно обмежило їх діяльність пошуком та охороною пам'яток, які розкривали "героїчний поступ" КПРС на шляху будівництва соціалізму в СРСР.

Акценти в охороні й реставрації пам'яток переносились на об'єкти сьогодення, здебільшого новоспоруджені, а проблеми пам'яток старовини оголошувались неактуальними. Цілеспрямована робота щодо збереження і використання історичних надбань почала замінятися надмірним будівництвом нових пам'ятників.

Ідеологічний постулати партійно-державного керівництва в період "реального соціалізму" впроваджувалися брежневсько-сусловською теорією і практикою "злиття націй", утворенням нової історичної спільності - "радянського народу". Це деформувало історичну пам'ять і національну свідомість народів СРСР.

Отже, держава і її політика щодо історико-культурної спадщини визначала характер функціонування пам'яток.

Визначну роль в організації охорони пам'яток відігравали державні пам'яткоохоронні органи. Саме з їх діяльністю пов'язані важливі здобутки в охороні пам'яток. Громадські культурологічні організації, працюючи під загальним керівництвом державних пам'яткоохоронних органів, реально впливали на спрямованість їх програм, сприяли підвищенню їх ефективності.

Музеї України стали важливими осередками організації догляду за пам'ятками. До початку 30-х рр. співробітники музеїв відігравали провідну роль у реєстрації та дослідженні пам'яток, постійно контролювали їх стан, нерідко ініціювали пам'яткоохоронні заходи місцевих та центральних органів влади.

Здійснений радянською державою в середині 30-х рр. погром музейних установ України став однією з причин занепаду системи охорони пам'яток.

Провідні діячі науки і культури України, обґрунтувавши взаємозв'язок завдань культурного й державного відродження українського народу та збереження його історико-культурної спадщини, виступили ініціаторами створення громадських пам'яткоохоронних об'єднань та відповідних державних органів. Їх швидке становлення в роки революції та громадянської війни, відродження в середині 20-х рр. відбулося саме завдяки зусиллям представників інтелектуальної та творчої еліти українського народу, котрі брали участь у реалізації конкретних пам'яткоохоронних програм. Масові репресії проти української інтелігенції підірвали одне з важливих джерел функціонування пам'яткоохоронної системи.

Релігійні об'єднання та організації, які здійснювали активну пам'яткоохоронну роботу, у перші роки існування в Україні радянської влади були усунуті від неї. Однак релігійні общини продовжували доглядати культовими пам'ятками. Масове вилучення пам'яток у середині 30-х рр. призвело до збідніння історико-культурного фонду України.

З метою поліпшення стану збереження історико-культурної спадщини на сучасному етапі необхідно, на наш погляд, остаточно відмовитись від оцінки пам'яток у контексті ідеологічних та політичних пріоритетів. Упродовж існування в Україні радянської влади саме через їх призму офіційні ідеологи більшовизму та, власне, і держава визначали напрямки духовного розвитку суспільства, роль і частку культурних набутоків минулих поколінь у формуванні свідомості поколінь прийдешніх.

Наслідком такого дозування доступу до історико-культурної спадщини відбуло духовне зубожіння народу, менталітет якого формувався на ґрунті багатовікових традицій філософського і культурного пізнання дійсності, предметно втілених у пам'ятках, а вони самі гинули від байдужості, а то й свідомого геростратизму.

Згубність такої політики сьогодні очевидна, як очевидне й те, що оцінка об'єктів історико-культурної спадщини не повинна залежати від впливу ідеологічних і політичних догм. Єдиним її критерієм має стати значення пам'ятки в історичному та культурному поступі українського народу.

На сьогодні в Україні фактично відсутня система державних пам'яткоохоронних органів з необхідними повноваженнями. Недивно, що до цього часу не вдається виробити єдину концепцію та загальну програму збереження історико-культурної спадщини українського народу, у контексті якої лише й можливо розв'язання проблем охорони пам'яток. Отже, на часі створення єдиного центрального державного пам'яткоохоронного органу на зразок тих, що існували в Україні за часів Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії, у перші роки радянської влади. Він разом зі своїми місцевими органами повинен відповідати перед урядом і народом України за втілення цієї програми охорони пам'яток у життя.

Безумовно, передача догляду за пам'ятками історії та культури до спеціалізованих державних органів не повинна супроводжуватись відмовою від зацікавленої участі у вирішенні проблем збереження історико-культурної спадщини з боку інших державних структур, громадських організацій. Як свідчить досвід, за умови координації їх зусиль, вони можуть відігравати суттєву роль в охороні пам'яток. Необхідно актуалізувати відповідний досвід.

Варто пригадати і досвід тісного співробітництва на пам'яткоохороній ниві державних установ і відомств, громадських та церковних організацій, набутий за доби Української держави гетьмана П.Скоропадського. Саме їх спільними зусиллями розпочалося втілення в життя грандіозних проектів наукового дослідження та реставрації Софійського собору, Військового Микільського собору в Києві, реєстрації пам'яток. Вирішуючи сьогодні подібні питання охорони пам'яток архітектури, а особливо –

відбудови найбільш визначних пам'яток, поруйнованих за радянської влади, - необхідно повернутися до творчого осмислення практики координації зацікавлених збереженням історико-культурної спадщини та громадських організацій державних відомств.

На часі й проведення генеральної реєстрації пам'яток історії та культури. Як і в перші пореволюційні роки, вона повинна проводитися одночасно з дослідженням пам'яток. Доцільно створити постійно діючі пам'яткознавчі експедиції при установах НАН України, музеях, наукових та краєзнавчих осередках, вузах.

Досвід минулих років, свідчить, що облік та наукове студіювання пам'яток – неодмінна передумова визначення ефективних і доцільних форм їх охорони. І тут заслуговує на особливу увагу відповідна практика Наркомату освіти України у 20-ті рр. Тоді ж робилися спроби популяризації пам'яток через фотоконкурси, виставки, наукові публікації тощо. Доцільно через Міністерство освіти та науки України ініціювати відповідні акції й на сучасному етапі розвитку пам'яткоохоронного процесу, готувати фахівців з питань пам'яткознавства.

Це надзвичайно складні завдання, вирішення яких відповідає інтересам розвитку культури, духовності й національної самосвідомості українського народу. Вони вимагають посиленої уваги з боку держави і всього суспільства. Аналіз пам'яткоохоронних процесів у хронологічних рамках 1917–1991 рр. переконливо доводить, що лише за таких умов можливе їх вирішення.

Про філософське основоположення ідеї демократії

Не зважаючи на наявні Історичні реалії, загально визнано, що для філософії вчення про державу як форму узгодження інтересів людей і організації суспільного життя в реально-історичних, а не уявних (потойбічних) умовах, несуперечливе обґрунтування ідеї демократичного ладу складає фундаментальну проблему. Історія філософії свідчить багатьма прикладами, що переважна більшість соціальних філософів тяжіє до визнання дієздатною лише «сюзенно» організовану владу. Достаньо нагади наступних титанів філософії: Платон, Аристотель, Макіавеллі, Гоббс, Кант, Гегель, Ніцше і багато інших.

Нові часи поставили проблему людини на реальний ґрунт практичних соціальних, політичних, економічних і моральних відносин. У загальному вигляді вказана проблема постала як проблема «природних прав» людини. Т. Гоббс, Дж. Локк та їх наступники, представники французького Просвітництва XVIII століття, ясно і однозначно заявили про те, що людська особистість від народження завжди володіла і володіє сумою невідчужуваних «природних прав» без наявності та задоволення яких вона взагалі не здатна існувати. Спираючись на ідеї філософії гуманістів європейського Ренесансу, вони вважали, що завдання суспільства полягає в тому, щоб сформувати умови для реалізації цих прав. У цілому, соціальна філософія Нового часу постає як теорія реалізації «природних прав» людини в різноманітних сферах життя. Центральною темою цієї філософії стала тема «суспільного договору» - концепції ефективної реалізації «природних прав» людини в розгалуженій системі людського співтовариства.

Левіафан - це міфічне біблійне страховисько, іменем якого Т. Гоббс назвав державу, підкреслюючи тим самим всесилля цього соціального інституту - своєрідного «земного Бога», що повністю підкоряє собі як окрему людину, так і цілий народ.

Держава, на думу філософа, має земне (природне), а не божественне походження, її необхідність обумовлена природою людини, потребою жити суспільним життям, маючи при цьому різноспрямовані егоїстичні інтереси, потреби, пристрасті, властивості й сили кожного окремого індивіда. Людина, вважає Т. Гоббс, займає проміжне місце між природою і суспільством. Усі люди від природи рівні. Однак різниця у вихованні й «тілесній будові» породжує в них неоднакові прагнення. Це, у свою чергу, викликає суперництво, ворожість у стосунках. Людина, робить висновок філософ, є «більш хижою твариною і жорстокімшим звіром, ніж вовки, ведмеді й змії» [1, с. 234]. Образ дикого людського життя подається ним як «війна всіх проти всіх», яку він називає «природним станом людей». У цьому стані людина людині-вовк.

Зіткнення, що існують у людей, коли вони живуть у природному стані, призводять до руйнівних наслідків, анархії, де ніхто нікому ні в якій ситуації не може гарантувати захист і безпеку. Людей охоплює цілком природний страх за своє життя. Останнє якраз і підштовхує до роздумів про засоби врятування й упорядкування стосунків. Люди приймають рішення про перехід до «громадянського», тобто «суспільного», стану, укладають між собою угоду - суспільний договір, створюють державу. «Держава, - пише Т. Гоббс, - є одна особа, відповідальними за дії якої зробила себе шляхом взаємодомовленості велика кількість людей для того, щоб ця особа могла використовувати силу й засоби всіх їх так, як вважає за необхідне для їх злагоди й загального захисту» [1, с. 197].

Отже, виникає філософська концепція, згідно з якою люди укладають між собою угоду не через ідеальні (чи високоморальні) прагнення, а лише під тиском зовнішніх обставин, власної користі та власного мислення.

Слід підкреслити, що визначені Т. Гоббсом принципи цілком

послідовно узгоджуються з переконанням про те, що вся влада має належати одному правителю, його концепція не передбачає доповнення ідеєю про розподіл гілок влади на законодавчу, виконавчу, судову. Навіть навпаки, втрата контролю правителя стає найпершою причиною для неминучих непорозумінь, суперечок і громадянської війни. «Царство, розподілене в собі самому, - пише Т.Гоббс, - не може зберігатися». Заради загального блага самовладдя суверена не повинно мати меж. Ці межі можливі лише для особистості монарха там, де він відійшов від загального блага: усе, що суперечить «природним» законам» (миру і безпеці), суверен не повинен упроваджувати в практику. Більше того, у своїй самореалізації «природні закони», робить висновок Т.Гоббс, дозволяють не підкорятись суверенові, якщо його розпорядження спрямовані проти життя і безпеки людини.

Ідеї Б. Спінози багато в чому нагадують ідеї Т. Гоббса й одночасно принципово протистоять їм. Єдність поглядів цих мислителів на проблему державного устрою й організацію державно-суспільного життя вдало охарактеризував видатний німецький філософ Л.Фейєрбах, який зазначив: «...Спіноза так само... віддає перевагу способу життя, упорядкованому в державі (*status civilis*), перед природним порядком (*status naturalis*), у якому люди знаходяться у ворожих стосунках, кожен індивід має стільки прав, скільки має влади й сили для здійснення і вияву, межі його позитивної, природної сили є водночас межами його прав - визначення, яке в нього має також силу в упорядкованому житті держави»[2, с. 404].

Однак, усупереч ідеям своїх попередників, Спіноза у своєму «Богословсько-політичному трактаті» визначає саме демократію як найбільш природну форму, що більше за будь-яку іншу наближається до свободи, яку природа надає кожному.

У своєму знаменитому вислові «мир рабів» Спіноза підкреслює, що мир, який панує в монархіях є відсутність свободи, що суперечить, передусім, природі людини. Спіноза навіть наводить приклади, які свідчать, що іноді між батьками й дітьми відбуваються більш гарячі суперечки, ніж між володарями

й рабами. Аналізуючи проблему співвідношення природних властивостей людини й суспільної організації, він дійшов висновку, що природа миру не у відсутності війни, а в злагоді душі. Тому, вважаючи, що опора суспільного миру повинна бути в монархічній владі, не помічаєш суперечності, яка витікає з факту, що монарх більше боїться громадян своєї держави, ніж іноземних ворогів. Спираючись на такі міркування, Спіноза дійшов висновку, що в демократії «безглуздя значно менше, ніж у будь-якій іншій формі держави»[3, с. 329].

Змістовний же виклад «основ демократії» Б.Спінозою фактично повертає його до лав прибічників учення про «елітарних володарів»: сувереном у державі, на його думку, завжди залишається народ, однак володарювати в ньому практично повинні високоосвічені особи. «Простому народу, - пише Б.Спіноза, - чужими є істина і властивість розмірковувати»[3, с. 338]. Однак філософська позиція Спінози не є повторенням ідей, виголошених попередниками, вона стає формою виголошення теоретичної філософської проблеми.

Головною метою «демократичної держави», за Б.Спінозою, є забезпечення свободи, створення умов, які б звільнили людей від страху за власну безпеку. Будь-які зміни в державі мають здійснюватись не революційним, а зваженим реформаційним шляхом із збереженням більш-менш стійкого рівня соціальної злагоди. Революції Б.Спіноза називав не інакше, як «бунтами афектів». Наприклад, якщо у Т.Гоббса свобода кожного підданого обмежена зазіханнями монарха або диктатора, то у Спінози межі свободи визначаються рівнем розвитку знань. Отже, Гоббс покладався на залякування, а Спіноза покладається на мудрість.

Виходячи, як і Т.Гоббс, із визнання начал суспільного життя як своєрідного «природного стану», Дж.Локк трактує цей стан уже не як «війну всіх проти всіх», а як стан рівності, у якому вся влада і правозалежність є взаємною. Кожен індивід, вважав Дж.Локк, володіє безконтрольною свободою й одночасно підпадає під вплив свободи іншого індивіда: ніхто не має права

обмежувати іншого в його житті, здоров'ї, свободі або майні. Першим і головним чинником свободи, за Дж.Локком, є принцип недоторканості приватної власності [4]. Отже, «природний стан» у локківській інтерпретації набув рівності та взаємовизнання. При цьому «рівність» розглядалася філософом не як одноякісність індивідів від народження чи урівнювання їх характеристик спеціальним способом, а як соціальна рівність, тобто рівність можливостей. Отже, усі люди, незалежно від природної нерівності, мають бути визнані економічно самостійними суб'єктами, що знаходяться у стосунках добровільного взаємовикористання.

І тільки тепер, після наведеного вище, виникають підстави для залучення поняття «економічна самостійність суб'єкта», для самореалізації якого, у свою чергу, повинні бути наявними певні соціальні та політичні гарантії.

Таким чином, Локк, спираючись на ідею демократії, розгорнуту Спінозою, пропонує нове трактування «суспільного договору». На його думку, при переході від «природного стану» до «держави» природні права і свободи не втрачаються, як думав Т.Гоббс, а зберігаються при індивідах. Державі індивіди «передають» не всі свої права, а лише ті, що пов'язані з охороною власності, життя і свободи. Відповідно змінюється статус і функція держави в житті суспільства. За Дж.Локком, держава не «охоплює» індивіда цілком і повністю, як вважав Т.Гоббс, а лише гарантує його свободи. Держава створюється лише з метою кращого втілення і гарантованого захисту природних прав людини. Не «держава над людиною», а «людина над державою», вважав Дж.Локк, підкреслюючи одночасно думку про те, що громадянин зобов'язаний підкорятися державі лише до того часу, поки вона не починає загрожувати його основним інтересам.

Тепер перед філософом постало питання про гарантії захисту інтересів людини від свавілля держави. Захист людини від можливого свавілля держави здійснюється, за Дж.Локком, шляхом розподілу публічно-владних повноважень держави між

різними її структурними елементами. Ці елементи мають суспільного буття сутність. З позицій марксизму-ленінізму, однією з головних функцій держави є насильницьке виведення суспільства зі стану відкритої класової війни приведенням його до закритої шляхом державного втручання.

Таким чином, у теоріях соціальної демократичної держави, що активно розвивалися у соціальній філософії ХХ ст., протистояння концепції держави як «машини для насильства», якої дотримувалися представники історичного матеріалізму, мало принциповий теоретичний характер. Марксизм фактично повертався до ідеї Гоббса. Поза межами марксизму в ХХ ст. набуло поширення вчення про державу як соціальний інститут, що виконує необхідні суспільні функції: забезпечення свободи волевиявлення окремої особистості, організація охорони здоров'я, організація загальної освіченості населення, соціальний захист інвалідів і людей похилого віку та ін. Сучасне практичне виконання у розвинутих державах цих функцій емпірично заперечує вчення про «машину пригноблення».

Аналіз систематичної критики реальної практики та основоположних ідей суспільства, побудованого на основі тоталітарного режиму, особливо суспільства, що склалося в СРСР, яка активно здійснювалася протягом 80-х рр. ХХ ст. до початку фактичного розпаду Радянського Союзу, дозволяє зробити деякі важливі зауваження.

СРСР, приводячи структуру Конституції, правової системи, органів державної влади до практично діючих нормативів демократичного суспільства та його державного устрою, зовнішньо використовував гасло розподілу повноважень між різними гілками влади. Однак, побудувавши державу на тоталітарній основі, через апріорний розподіл людей на «громадян» і «товаришів», досяг тільки формального розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади. Навіть виголошена ленінізмом теза «Уся влада Радам», яка повинна була уособити владу демосу (народу) через депутатське представництво, була, по суті справи, лише варіацією

«колективного монарха», суголосною з ідеєю Т.Гоббса.

Вітсутність громадянського суспільства не змогли компенсувати багаточисельні суспільні організації, що цілеспрямовано будувалися за принципом об'єднань «товаришів», оскільки «громадяни» як носії незалежного від ідеології волевиявлення законно (стаття останньої Конституції СРСР) виключалися із суб'єктів суспільних організацій. Тоталітарна система СРСР будувалася на тому, що суб'єктом будь-якої суспільної організації виступають тільки партійні організації. Це стало причиною виникнення різниці між формально прийнятим і фактичним розподілом гілок влади.

Фактична влада в державі, яка називалася СРСР, належала визначеному Конституцією суб'єкту ідеології та державної влади - свідомому авангарду робітничого класу (Комуністичній партії). Констатація цієї обставини дозволила сформулювати наступну тезу: тоталітарний режим існує внаслідок розподілу гілок державної влади на формальне і практичне положення справ у суспільстві.

До базових положень теорії сучасної держави слід віднести концепцію про громадянське суспільство як форму досягнення перемоги розуму над ірраціональністю окремої людини. Будь-яка соціальна система будується на взаємодії соціальних структур, що виникають у процесі матеріального й духовного виробництва населення. Взагалі поняття «суспільне виробництво» змістовно не зводиться тільки до актів виробничого процесу, а має тотальну сутність, що безпосередньо виявляє себе у єдиному результаті розгалуженої виробничої діяльності суспільства - людині. Тобто слід ураховувати, що суспільство створює людей як безпосередню умову свого існування. Люди, у свою чергу, створюють суспільство - найголовнішу умову існування кожної окремої людини. У даному випадку існування людини не ототожнюється з біологічним життям, воно розуміється саме як людське, культурне буття. Тому особлива роль соціалізації у процесі становлення суспільств полягає в тому, що перехідне суспільство становить соціум, де

макросоціальні зміни можуть суперечити мікросоціальним процесам. Зрушення в соціально-політичній, економічній, правовій сферах вимагають адекватних змін, що відбуваються у внутрішньому світі людини. Передусім, до таких мікросоціальних змін слід віднести поширення нових соціальних цінностей, інтересів, побутових стосунків тощо. Звичайно, до таких змін здатні або готові далеко не всі члени суспільства. Частина суб'єктів не в змозі прийняти нові макросоціальні реалії, а тому відмовляється жити згідно з ними або протистоїть їм як активний супротивник.

Таким чином, важливою сферою для формування демократичного суспільства є створення громадянського суспільства, правової, демократичної, соціально орієнтованої держави. Якісними характеристиками такої держави є відкритість (у значенні терміна, який запропонував К.Поппер), плюралістичність, високий ступінь демократичної самоорганізації, можливість вертикальної й горизонтальної мобільності.

Література

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917-1990. – К., 1991.
2. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995.
3. Кот С. Українські культурні цінності в Росії // Повернення культурних надбань України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996.
4. VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура” (Наукові доповіді та повідомлення). - I. – К. – Харків, 1997.
5. Юхим Михайлів. Матеріали Міжнародної конференції. – К., 1997.

Модернизация власти: проблемы формирования современных политических систем в странах АСЕАН

Следствием “большого скачка”, который совершили за последние два десятилетия страны, объединившиеся в 1967 г. в Ассоциацию государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН), стали не только очевидные достижения в виде впечатляющих показателей роста национального продукта, но некоторые важные проблемы. Одной из них является необходимость эффективного реформирования их политических систем, поскольку радикальные социально-экономические преобразования до сих пор, практически, не были предметом изучения политической сферы. Между тем, от решения внутренних “вопросов власти” в каждом государстве зависят, в конечном итоге, перспективы дальнейшего развития АСЕАН. Объективный анализ различных аспектов модернизации политических систем стран бывшего “третьего” мира возможен лишь в том случае, если рассматривать эти процессы в общекультурном контексте, с учетом общемировых тенденций.

Передовые промышленные технологии являются, без преувеличения, тем фундаментом, на котором зиждятся нынешние успехи государств АСЕАН. Но эта «палочка-выручалочка» в свое время была импортирована из Старого света, Нового света, Японии. А поскольку научно-технический потенциал стран Ассоциации еще довольно низок, они пока не создали собственной сколько-нибудь значительной базы научно-исследовательских и опытно-

конструкторских разработок (НИОКР), то ликвидировать технологическую зависимость от Запада удастся нескоро. В связи с этим сегодня на первый план в государствах АСЕАН выдвигаются вопросы «перестройки» традиционных форм и методов освоения мира, которые свойственны их национальным культурам. Причем в нынешней ситуации в коренном преобразовании нуждаются не только традиционные предметно-практические, но и духовные культурные формы, так как современные хозяйственные факторы буквально ставят с ног на голову весь жизненный уклад восточных обществ. Иначе успешное заимствование технологических новинок становится попросту невозможным.

Таким образом, под действием мощных центростремительных потоков, порождаемых глобальными изменениями в мировой экономике, наблюдается естественное сближение различных культур. Процессы эти протекают сложно и весьма неоднозначно. Пребывающие ныне на подъеме традиционные культуры проявляют более или менее выраженное неприятие западных ценностей и образцов, которые были доминирующими на протяжении последних нескольких столетий (как известно, все государства АСЕАН, за исключением, пожалуй, Таиланда, познали сполна «прелести» колониализма). Своеобразным идеологическим отражением таких фундаменталистских настроений можно считать многочисленные варианты теории «возвращения к истокам», являющейся сегодня весьма популярной в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Распад «мировой системы социализма» и последующее размывание идеологического и военно-политического антагонизма между «первым» и «вторым» мирами привели к разрушению идеологии «неприсоединения», которую исповедовали в годы холодной войны государства так называемого «третьего мира». Вследствие этого еще

больше усилилось противостояние между сторонниками «вестернизации» и «воинственными националистами», выступающими чаще всего под религиозными знаменами. Но технический прогресс - жесткий воспитатель. И обретенный странами АСЕАН промышленный потенциал не позволяет больше довольствоваться привычными стереотипами традиционных культур, которые оказались мало приспособленными к условиям современного индустриального общества. Это обстоятельство приобретает в настоящее время решающее значение. А потому «воинственный фундаментализм» представляет собой одну из самых грозных опасностей стран бывшего «третьего мира», так как он искусственно сдерживает их развитие. Сознательно блокируя «западнические» тенденции, ультра-патриоты «азиатского образа жизни» фактически обрекают свою национальную культуру на голодную смерть в прямом смысле этого слова. В сегодняшнем тесно взаимосвязанном мире культурный прогресс настоятельно требует дальнейшего «взаимоуподобления» форм различных культур. Применительно к странам АСЕАН это означает необходимость создания предпосылок для формирования синтетических «модернизированных» национальных культур, базирующихся на «мозаичном» типе мировосприятия.

Предотвратить разрушение культурных общностей, страдающих из-за выпадения скрепляющих их духовных составляющих, позволит возвращение прогрессивных элементов в открытые для внешнего влияния подлинно традиционных культурах. Только это может обеспечить их выживание в новых исторических условиях, поскольку архаичные предметные и мыслительные структуры постоянно вытесняются на периферию общественного сознания и социальной практики. В свою очередь, выработанное Западом, наиболее ясно осознавшим угрозы

безудержного технического прогресса, гуманистическое мировоззрение «благоговения перед жизнью» образует тот идейный стержень, вокруг которого группируются в единую систему традиционные ценности и стереотипы Востока.

Таким образом, нынешний «всплеск» фундаментализма является хотя и исторически необходимым (в качестве импульса растущему культурному многообразию), но все же преходящим явлением, несмотря на все издержки бездумного навязывания Западом своих стандартов другим культурам. А многочисленные элементы «нового мышления», взращенные в рамках АСЕАН, деятельность которой основывается на принципах «Мушавара» и «Муфакат» (консультация и консенсус), могут служить убедительным доказательством того, что страны Юго-Восточной Азии в настоящее время превратились в своеобразный «полигон» для отработки современного менталиста неконфронтационной солидарности, предполагающего чрезвычайно высокую степень терпимости по отношению к иным взглядам и ценностям, а также готовность к компромиссам.

Первое, что следует отметить, характеризуя политические системы стран-членов АСЕАН, это довольно существенные различия между ними, что обусловлено определяемой множеством факторов неповторимой спецификой каждой национальной культуры.

Однако, если отвлечься от формальных внешних признаков политического устройства, на основе которых государства АСЕАН принято делить на группы (Малайзия, Бруней - абсолютные монархии; Таиланд - конституционная монархия; Индонезия, Сингапур, Филиппины - буржуазные республики; Вьетнам - социалистическая республика), то сразу бросается в глаза нечто общее, что роднит, казалось бы, совершенно не похожие друг на друга страны, - в принципе одинаковый

механизм осуществления политической власти, существующий у каждой из них.

Ныне главными отличительными особенностями политических систем государств — членов АСЕАН являются их несбалансированность, неразвитость структуры, характеризующейся, к тому же, наличием многочисленных архаических черт, а также «особая» роль армии в жизни общества. В совокупности эти обстоятельства обуславливают сильное смещение маятника власти в сторону жесткого государственного регулирования политической сферы, то есть к авторитаризму. Но если причины неразвитости политических систем стран-членов АСЕАН кроются в их колониальном прошлом и традиционных исторических культурах Востока, то явный крен в сторону государства и милитаризации политики непосредственно связан с теми модернизационными процессами, которые происходят в этих странах на протяжении последних десятилетий.

Общепризнанным является тот факт, что именно стимулирование экономического развития сверху, его регулирование, достаточно гибкое планирование со стороны государства сделали возможным технологический рывок стран АСЕАН. Что же касается особой роли армии, то в условиях неразвитости институтов гражданского общества и «цивильных» политических структур военные, по существу, являются единственной организованной да, к тому же, еще и вооруженной силой, способной обеспечить элементарный социальный порядок.

Хотя специфика и темпы модернизации в каждой стране зависят прежде всего от степени радикализма политики, проводимой ее правящими кругами, тем не менее, главный вектор эволюции политических систем государств — членов АСЕАН, еще не решивших насущные проблемы обеспечения населения минимумом благ (пищей, одеждой, жильём), в настоящее время определяют глобальные

экономические и культурные интеграционные процессы. Индустриализация, развитие частного предпринимательства, официально проводимая политика «открытых дверей» ускоряют переход от преимущественно натурального хозяйства к товарному. Многоукладность в экономике способствует формированию принципиально новой социальной структуры. Общество становится, с одной стороны, более открытым и восприимчивым к образцам западной, преимущественно американской массовой культуры, а с другой, - способным к самоорганизации на всех уровнях институционализации. Так, либерализация экономики, сопровождающаяся ростом активности многих социальных групп и слоев, неминуемо «тянет» за собой определенные «подвижки» в политической сфере и, по мере углубления рыночных преобразований авторитарное государство сталкивается с необходимостью пусть контролируемого и строго дозированного, но официального признания некоторых прав и свобод своих граждан с одновременным ограничением открытого насилия. Таким образом, создаются материальные и идейные предпосылки для практического освоения государствами Юго-Восточной Азии западных политических технологий. Учитывая специфику этих стран, следует ожидать, что политическую «вестернизацию» они будут осуществлять путем заимствования отдельных «конструкций» - демократических норм и институтов. Это обусловлено как объективными, так и субъективными факторами. Среди первых следует выделить отсутствие в традиционных восточных обществах необходимого уровня политической институционализации и политической культуры, а также необходимость обеспечения стабильности на протяжении всего внутренне противоречивого переходного периода. Среди вторых - болезненную реакцию правящих элит азиатских стран на открытое давление со стороны

западных держав, и прежде всего США, занимающих «негибкую» позицию в вопросах соблюдения прав человека, а также только начавшийся в государствах Юго-Восточной Азии процесс смены поколений государственных деятелей, выработавших в годы «холодной войны» опыт преимущественно идеологического подхода к решению внешних и внутренних проблем, не тяготеющих к социально-экономической тематике.

Нгуен В'єт Хоа — аспірант Української академії політичних наук

Рынок труда и человеческий капитал во Вьетнаме

Если XX-й век был столетием отраслей, основанных на использовании естественных ресурсов (стали, нефти, зерна и т.д.), то XXI-й век станет столетием того, что ранее называлось «искусственными интеллектуальными отраслями» (man-made brain-power industries). В период, когда могут быть созданы материалы с любыми заданными характеристиками, уходит в прошлое необходимость покорно принимать те черты объектов, которые кажутся неотъемлемыми. Центральным ресурсом XXI-го ст. становятся знания и способности человека использовать их.

Известный американский экономист Туроу предвидит роль человека в будущем. По его мнению, человеческий капитал был и всегда будет самым главным ресурсом в производстве и развитии общества, со временем его роль ещё больше усилится. Поэтому изменяется подход к инвестициям в человека. Если раньше они стояли в одном ряду с другими текущими расходами, то в наше время они рассматриваются как первоочередные. Как пишет профессор Гарри Беккер, лауреат Нобелевской премии, инвестиции в человека принесут большую прибыль.

Политика развития человеческого капитала играет решающую роль в перспективе каждого государства. Каким образом решается проблема подхода к человеческому капиталу во Вьетнаме?

Переход от командно-административной системы к

рыночному хозяйству — сложный, трудный и «дорогой» процесс, имеющий социальные последствия, в том числе повышение уровня безработицы.

Особенность рынка труда во Вьетнаме состоит в большом предложении труда. Это следствие быстрого роста численности населения в прошлом. В настоящее время численность населения в трудовом возрасте составляет более 44,5 млн. чел., 59,3% всего населения. Кроме того, численность населения, возраст которого ниже 14 лет, очень большая, в 1997 г. она составила 26,7 млн. чел., 35,55% всего населения. По прогнозу Министерства статистики, в ближайшие годы работоспособное население пополнится 1,2 млн. чел.

Рабочая сила Вьетнама, по сравнению с другими странами региона, имеет хорошую базовую подготовку, особенно в области естественных наук. Как оценивают зарубежные специалисты, вьетнамский народ — трудолюбивый, быстро принимающий новые знания. Кроме того, Вьетнам имеет огромную — более 300 тыс. — численность специалистов, проживающих за рубежом.

Несмотря на это, качество рабочей силы во Вьетнаме не отвечает нынешней потребности. Получаемые в прошлом знания в институтах не удовлетворяют сегодняшним требованиям. Система образования, особенно в гуманитарных науках, должна модифицироваться, превратиться в основной фактор развития человека.

Структура обучения не была адаптирована к рынку. Функционирование системы профориентации в школе и после нее неэффективно. В результате этого в 1991г. численность безработных — выпускников учебных заведений составила 13125 чел., значительное количество выпускников работает не по специальности.

Как оценил Нгуен Вьет Хоа, рынок труда во Вьетнаме испытывает большую нехватку специалистов высокого уровня. Наряду с этим существует избыток выпускников,

профессия которых не пользуются спросом, которые, кроме как дипломом, свою квалификацию больше ничем подтвердить не могут.

За 12 лет перехода к рыночным отношениям страна достигла больших успехов. Но для того, чтобы дальше развиваться и догнать соседние страны, нужно разработать конкретную комплексную программу развития рабочей силы в рамках долго-, средне-, короткосрочных стратегий. Эта программа должна учитывать взаимосвязь экономики страны с мировым сообществом, различными организациями и странами.

В долгосрочной стратегии можно выделять следующие моменты. Во Вьетнаме высокая численность населения становится значительным барьером для развития экономики. По данным Минстатистики, численность населения, возраст которого моложе 15 лет, составляет 39%. Каждый год рабочая сила пополняется в среднем на 1,3%. Большинство пополняющих рынок труда не имеет квалификации и навыков работы. Считаем, что в первую очередь в долгосрочной стратегии должна решаться проблема регулирования (точнее, снижения) естественного прироста населения. Это не самоцель, а необходимое условие для обеспечения достаточных инвестиций в каждого человека.

Второй момент — прогнозирование будущего спроса на рабочую силу с целью составления планов подготовки специалистов. Сегодня во Вьетнаме наблюдается высокий уровень безработицы среди выпускников вузов. Практика показывает, что после принятия на работу многие зарубежные фирмы должны обучать их с самого начала. Кроме того, очень высокий удельный вес выпускников наблюдается среди тех, кто работает не по специальности. Это свидетельствует о том, что система образования еще не адаптирована к новым условиям. Как важный фактор в развитии рабочей силы нужно совершенствовать систему

образования и обучения, систему профориентации, что обеспечит конкурентоспособность рабочей силы в глобальной экономической конкуренции.

В среднесрочной стратегии, во-первых, нужно решить проблему высокой безработицы в городе и в селе. По официальным данным, уровень безработицы в городах составляет 9-12%. На самом деле этот показатель еще выше. В деревне проблема нехватки работы тоже актуальна, фонд рабочего времени использовали только на 70%, 7 млн. безработных. По мнению автора, экспорт рабочей силы является одним из лучших способов решения проблемы безработицы. Он не только позволяет снижать предложение труда на внутреннем рынке труда, но и способствует созданию новых рабочих мест в организационном, обслуживающем звеньях.

Во-вторых, существует большое количество рабочих, которое, уволившись с государственных предприятий, не могут найти работу. Нужна специальная программа переподготовки для этой категории людей.

В-третьих, следует признать роль неформального сектора в решении проблемы работы. В переходный период неформальный сектор является неизбежным, поэтому надо его серьезно изучать, чтобы принимать необходимые меры для стимулирования самозанятости населения в этом секторе.

Далее необходимо совершенствовать систему сбора информации о рынке труда. В настоящее время из-за отсутствия комплексной и достоверной информации о предложении и спросе труда правительство не может своевременно принимать решения. По мнению автора, Министерству статистики необходимо создавать эффективную систему сбора информации, чтобы полученная база данных могла давать достоверное представление о реальном и потенциальном состоянии рынка в каждом регионе и во всей стране. Нужно, чтобы была

разработана методология исследования и система расчетов на основании рекомендации МОТ с учетом специфики страны.

Среди ближайших задач — развитие сети учебных заведений, особенно ПТУ, технических университетов во всей стране, составление планов подготовки с четким указанием количества будущих выпускников соответственно по каждой специальности. Нужно совершенствовать систему профориентации, чтобы избежать нынешней ситуации, когда выпускники «модной специальности» не могут найти работу, а вакансии по другой специальности не удовлетворяются.

Кроме этого, надо создать один комитет в Госплане, который отвечал бы за трудовую политику. В его функции должны входить исследование, прогнозирование изменений на рынке труда, разработка, принятие программы решения проблемы занятости; развитие конъюнктуры рынка труда — это прежде всего сеть службы занятости, консультаций, учреждений подготовки и переподготовки.

При разработке краткосрочной программы необходимо учитывать, что во Вьетнаме удельный вес женщин больше, чем мужчин. В 1931г. соотношение численности женщин — мужчин составляло 100 к 98, в 1993г. - 100 к 94,9. Это объясняется преимуществом рождения девочек, а также последствиями ряда отечественных войн. Уровень безработицы среди женщин выше, чем среди мужчин в связи с подорожаниями жизни. Многие женщины, которые ранее занимались домашним хозяйством, вынуждены искать работу. В городах более 70% женщин участвуют в общественной деятельности. Но на рынке труда положение мужчины всегда предпочтительнее. Средняя зарплата женщин составляет 80-95% мужской. За несколько лет переходного периода численность высвобождающихся из госсектора женщин выше, чем мужчин, в 1,5 раза. Такие факторы оказывают дополнительное давление

на рынок труда при обеспечении работой женской части населения.

Нуждается в срочном совершенствовании способности управления госчиновников и менеджеров. Программы обучения, по нашему мнению, должны давать новые знания о менеджменте, особенно в международной торговле, экспорте-импорте. Рыночная экономика существует и развивается благодаря не только высокой квалификации рабочей силы, но и в зависимости от способности управления. Именно в этом заключается причина её успехов. Из-за слабости частного сектора государственные предприятия продолжают оставаться преобладающим в экономике. Успехи в развитии Вьетнама, в большой степени зависят от качества управления государственными предприятиями.

Самая главная предпосылка для «экономического скачка» Вьетнама - это качество рабочей силы. Инвестиция в человека - первый шаг, второй - самый главный, — это способ управления и мотивации труда. Перспектива экономики Вьетнама в XXI-м веке, в значительной степени зависит от них.

Усанова Людмила Анатоліївна — асистент кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка

Державність у контексті сім'ї

Процес державотворення гостро ставить проблему національної самоідентифікації, принципи якої визначають тип культури, а отже, її своєрідність і неповторність. Це вимагає дослідження глибинних рівнів існування культури, тих “першообразів”, які виражають внутрішнє існування людини та взаємодію людини з нормативним порядком цінностей. Фетишизація соціально-економічних закономірностей, яка вела до містифікації історичного процесу, до однозначної залежності людини від соціальних структур і кон’юнктур, не дозволяла це зробити. Традиційні спекулятивні шляхи розуміння людського буття, розглядаючи його в межах суб’єкт-об’єктних стосунків, ігнорували його глибинні виміри, а тому були приречені на невдачу. Людина поступово втрачає ілюзію захищеності від самотності у світі суцільного, тотального колективізму та ілюзію індивідуалізму, що сприймає тільки «людину-гвинтика» або нікому не потрібну і нічим не захищену «людину монаду».

Справа виглядає так, начебто самотність має лише накопичення інститутів, соціальних взаємин, сил, людина ж “дезонтологізувала (Г. Батищев) себе – у неї вже ніби немає власного, людського буття.

Сфера соціальних стосунків є своєрідною школою практичного абстрагування, саме тут людина навчається ставитися до іншої людини як до персоніфікованої соціальної якості, тобто ставитися однобічно, абстрактно. Гіпертрофія соціального як суспільно необхідного відношення призвела в результаті до витіснення особистісних стосунків як чогось другорядного у розділ «Сім’я і побут». Тобто сім’я розглядалась

чимось допоміжним, якоюсь темною нішею, куди витісняються залишки соціологізації. Проте сьогодні очевидно, що соціологізація сім'ї – це руйнація власне-людського в ній. Недоотримана в дитинстві любов і невгамоване в дитині бажання любити ніякими соціальними інститутами не відтворюється, тому що почуття не замінити думкою. У родинних стосунках, у стосунках любові й дружби, в особистих взаєминах кожна людська істота, окрема у своїй одиниці, у своєму існуванні, приймається іншою людською істотою в її бутті, тобто такою, якою вона є, і саме такою людина бажає прийняти іншу людину.

Очевидною стає проблема розрізнення *соціалізації* особистості та її *соціологізації*. Тому закономірно постає запитання: чи є потреба у вільному спілкуванні з собі подібними, потреба людини в людині, а не у подавці тих або інших благ, чи вона є настільки ж істотною, як і матеріальні потреби? Тобто, чи входять стосунки дружби, любові, материнства, батьківства в сутність людини?

Не варто забувати, що *людський* вид людської сутності формується у стосунках батька і сина, брата і сестри, коханого й коханої. Сучасні можливості індивідуалізації, відособлення, самостійності створюють умови для того, що сім'я сьогодні – проблематична реальність. Це пов'язано з процесом становлення особистості, її вільного вибору і вчинку. Звичні (патріархальні за своєю природою) основи сім'ї – обов'язок, послух-поступово відходять в історію, хоч ще й досі продовжують визначати певною мірою характер сімейного життя.

Але при цьому слід зауважити, що патріархальні етапи формування етносу містять певні психоповедінкові архетипи, які надалі, у ході історичного процесу, безсумнівно, модифікуються. Проте через зв'язок часів зберігається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мові, культурній та морально-етичній основі. Він дає змогу народові зберегти собіготожність та етнічну самосвідомість у всіх історичних перипетіях. Цей інваріант фіксує особливості національної

характеристики на рівні найдавніших архетипів світосприйняття та поведінки, що в метафізичній площині зветься “духом нації”, “душею народу” [6, с.8].

Вплив культури на індивідуальний характер людини відбувається в її ранні роки через родину, що відтворює культурне середовище етногрупи. Спільне у способі родинного виховання виявляється у традиціях і нормах, що їх персоніфікують батьки. Аналіз структури українського родинного життя як носія традицій у способі сприйняття та осмислення світу, проведений Б. Цимбалістим, дає можливість звернути увагу на одну особливість: становище жінки, зокрема жінки-матері. Уже просте спостереження дає підстави говорити про домінування жінки в сім'ї, різних національних спільнотах. Специфічні історичні умови буття українства певною мірою виключили чоловіків із господарської та побутової сфер. Український фольклор часто зображує ситуації, де домінує жінка над чоловіком, а то й побиває його за “ледачість”. Саме до жінки-матері звернена глибока любов дітей протягом усього їхнього життя. Україна найчастіше асоціюється з образами “України-матері”, “України-неньки”. Саме тому в Україні так поширений культ Богоматері. Майже половина монастирів та церков носять її ім'я, її зображення – майже на всіх чудотворних іконах України. Ці факти пояснюються “матріархальним” характером української родини, де практично вся ефективна влада належить матері, яка, до того ж, повністю бере на себе виховання дітей. Батько, на думку дослідника цієї проблеми Б.Цимбалістого, “встряє час від часу” лише для покарання дитини [6, с.86]. Тому вона ідентифікується головним чином із матір'ю, наслідуючи типові для жіночої свідомості норми поведінки, характер моралі, настанову до життя. Ця думка відповідає загальноприйнятій “кордоцентричності” української вдачі, її емоційно - почуттєвому характерові, втечі українця до “малого гурту”, об'єднаного

Структура української родини пізніше впливає на ставлення українця до влади. Оскільки батько найчастіше виступає караючим чинником, не виявляючи до дитини ні любові, ні опіки, вона не в змозі приязно й довірливо ставитися до нього. Скоряючись силі, дитина зовнішньо демонструє послух, але внутрішньо бунтує, а то й ненавидить батька. Виростаючи, вона прагне як найшвидше вирватись з-під його влади. У дорослому віці ця настанова повторюється, адже раховується, що влада чужа й деспотична. Вона для українця – насильство, якому можна коритися лише зі страху, а не з волі. Тому цілком “природним” є недовіра, ворожість до влади. Коли вона занепадає, майже неодмінно настає анархія, бо після “смерті батька” (влади) “сини” “матері” (України) намагаються не допустити, щоб хтось із них зайняв звільнене місце. До цього додається ще один мотив: рівність “синів” однієї “матері” не можна порушувати. Звідси – кожен сам собі пан, і жоден не вибивається над іншим, що є виявленням особливого ставлення українців до ідеї рівності. А це має й інший бік – “анархічність української вдачі”, тобто невміння встановити свою владу і її втримати [6, с.89].

Висунуті гіпотези на основі культурно – антропологічного методу дають можливість виявити глибинні підстави формування національної вдачі, а в цьому контексті – обґрунтувати безсумнівне місце сімейних стосунків. При цьому слід пам’ятати, що соціальні зміни спричинили і значні зрушення в самих шлюбно – сімейних стосунках. По-перше, це зміна складу сім’ї, зменшення її чисельності в результаті зниження народжуваності й зведення її до подружньої пари та її потомства (“нуклеарна сім’я”). По-друге, змінюється ролева структура сім’ї в розумінні більшої симетричності функцій чоловіка і дружини. По-третє, змінюється функція сім’ї в бік її психологізації та інтимності. Дедалі більше

поціновується психологічна близькість, душевність між членами сім'ї, хай то буде подружжя чи батьки і діти.

Орієнтація внутрісімейних стосунків на інтимність та сокровенність підвищує автономію і значущість кожного окремого члена сім'ї, іде в напрямку підвищення вибірковості шлюбу. Перехід від одруження з розрахунку чи обов'язку до одруження з любові є величезним досягненням людства. Але це створює й нові проблеми, оскільки передбачає також можливість розірвати шлюб із психологічних мотивів. Це робить інститут шлюбу менш стійким. Важливо ще сказати, що в традиційному суспільстві одруження було фактичною, а то і юридичною умовою здобуття статусу дорослого. Холостяк незалежно від віку – не “мужик”, а “малий”, він не має вирішального голосу ні в сім'ї, ні на колективному сході. Звідси випливало раннє й майже суцільне пошлюблення. Сьогодні стан справ інший, а тому зростає кількість одинаків. Одні не одружуються тому, що не пристосовані до цього психологічно або фізіологічно. Інші просто уникають пов'язаної зі шлюбом відповідальності. Треті (досить багато) живуть у фактичному шлюбі, але не реєструють його.

Головна тенденція, що лежить в основі всіх цих процесів, – зміна ціннісних орієнтацій, у центрі яких стоїть нині не група, а особистість. Розширення сфери особистісного вирішення, так само як і підвищення загального динамізму життя відкриває нові можливості перед людиною і створює нові проблеми. Зменшення стабільності шлюбу гостро ставить проблему особистого вибору й відповідальності за нього, адже, крім емоційної прихильності (що не завжди забезпечує короткотривалий союз), ще потрібне почуття надійності, міцності свого сімейного становища, що не гарантується інституційністю сімейних стосунків. Але разом з тим сім'я, за І.А.Ільїним, є «первинним лоном» людської культури. Ми всі виростаємо у цьому «лоні» з усіма нашими можливостями, почуттями, бажаннями. Тут

пробуджуються дремаючі сили особистої душі, тут дитина навчається любити, вірити і жертвувати, тут закладаються перші основи характеру, тут відкриваються в душі дитини джерела її майбутнього щастя чи нещастя. І тому цілком правий німецький богослов Толук, який стверджував, що «світ керується з дитячої кімнати». Саме тому для окремої людини питання шлюбу – це питання сфінкса, яке вона, хоче чи не хоче, повинна вирішити, а від вдалого або невдалого його рішення залежить якщо не все життя, то щастя всього життя, що здається ще важливішим.

Але при цьому слід відзначити, по-перше, що розуміння завдань сім'ї, як і дітонародження, – це лише один бік справи. Адже сімейні стосунки – це не тільки стосунки батьки – діти, але й чоловік – дружина. По-друге, природою закладено те, що відповідальне покликання людини бути батьком і матір'ю робиться досяжним при мінімальному тілесному здоров'ї та статевій зрілості, а мистецтво виховання стає доступним усякому, хто здатний фізично народити дітей. А тому оточуючий нас світ людей таїть у собі безліч особистих невдач, хворобливих явищ і трагічних доль. Це і стверджує думку про те, що батьки «по плоті» зуміли дати своїм дітям лише плотське існування, але не зуміли «відкрити джерела духовного характеру, не зуміли дати духовного досвіду, здатного зцілити душу» [3, с.201].

Ось чому всезростаюча духовно–душевна дистанція між батьками і дітьми, яку не можна ні заповнити, ні подолати, пояснюється не швидкістю еволюції (адже духовні обнови життя не підлягають віянню моди), а втратою почуття взаємної духовної співналежності, що тільки й здатна згуртувати сім'ю та перетворити її в гідну єдність.

Сім'я є «живою лабораторією» (І.А.Ільїн) людських доль із тією відмінністю, що в лабораторії, як правило, знають, що роблять, і діють доцільно. А в сім'ї досить часто не знають, що роблять, і діють навмання. Це відбувається тому, що «сімейна лабораторія виникає від природи, на ірраціональних шляхах інстинкту, традиції і потреби. Люди не задаються ніякою визначеною творчою метою, а просто живуть, задовольняють

свої потреби, позбуваються своїх схильностей і пристрастей і то вдало, то безпомічно несуть наслідки цього» [3, с.199]. На підтвердження цього психологічна література подає багатий фактаж невдалих шлюбів, а соціологічні дослідження – переконливу статистику розлучень.

Процес становлення особистості, з яким пов'язана переоцінка місця сім'ї в житті людини, ставить проблему поєднання шлюбу та індивідуальних почуттів, котрі, як вважалося, не стосуються цього. Постають запитання: чи є сімейна пара співтовариством, члени якого втрачають свою автономність, але при цьому не звільняються від самотності? Що є метою цього співтовариства: взаємодоповнення чи протистояння? Чи сприяє воно розкриттю особистості чи, навпаки, її руйнує? Чи стосунки чоловіка й жінки є консервативними, такими, що втратили динаміку й розвиток? Чи подружнє життя передбачає приборкання всіх поривів, почуттів, заважає подружжю по-справжньому пізнати один одного, тому що буденна близькість не сприяє ні розумінню, ні симпатії?

Таким чином, сім'я становить собою досить складний феномен, у якому тісно переплетені проблеми статі, шлюбу, статевого життя. Про їх співвідношення і природознавство, і психологія стверджують, що метою статевого життя зовсім не є розмноження, а стать у людині має свою самотійну мету. Адже дане природою – «чоловік і жінка» – у результаті «шлюбної комунікації» змінюються на дане культурою: «тільки цей чоловік і тільки ця жінка». При цьому саме входження людей у складні структури культури робить їх водночас і частиною цілого, і неповторними особистостями, відмінність між якими є носієм певних соціальних значень» [5, с.107]. Отже, сім'я – це реальність, у якій значуще все: психологічна й духовна близькість, і фізична близькість, і наявність або, навпаки, відсутність дітей, і багато чого іншого.

Тож її інституційність, соціальна узаконеність не є готовою формою, яка може служити гарантом гармонізації стосунків чоловіка і жінки, примирення їх протистояння. Для реалізації

цього самі сімейні стосунки вимагають взаємного душевного зусилля подружжя, оскільки вони не даються зі вступом у шлюб, а задаються як завдання для нього. Можна сказати, що зневажливе ставлення до сім'ї як до «тягару» певною мірою виправдане, оскільки не кожному під силу ця ноша, тому що прийняття іншого розуміння його як порозуміння включає момент співбуття (події). Людські взаємини більше не знаходяться ні всередині окремої людини, ні у всеохоплюючому й усе визначаючому світі всезагального, але дійсно – між ними. Для досягнення цього необхідно дотримуватись принципів будь-якого справжнього діалогу. По-перше, визнати автономність «об'єкта» нашого звернення, його «інакшість», яка «нізвідки», незнищувана і нескасовна. Ми повинні відмовитися від волюнтаристичного проектування, повинні визнати, що зміст буття «іншого» і зміст нашої з ним зустрічі ми споконвічно не можемо встановити своїми проектами. По-друге, повинні навчитися сприймати учасника діалогу як особистість, тобто як істоту, наділену не менш глибоким онтологічним статусом, ніж я сам [4, с.49].

Коли суб'єкт намагається утвердити себе, інший, який обмежує й заперечує його, усе ж йому необхідний, тому що він може осягнути себе тільки через таку реальність, що не є ним самим. Саме тому життя людини ніколи не може бути повнотою і спочинком, воно завжди недостача і рух, завжди боротьба. Присутність іншого можлива тільки якщо інший – це явлена перед людиною вона сама, тобто справді «Інше» – це «інша» свідомість, що існує відокремлено від моєї й у той же час їй ідентична.

Усі маски, за допомогою яких ми приховуємо себе від інших і самих себе, у сімейних стосунках повинні бути відкинуті. Тому єдиним контекстом цього глибинного проникнення може бути любов. Тут людина стверджує іншу в її унікальності, і спілкування виступає взаємною самореалізацією. Це спілкування є мірою глибини й значущості міжособистісних стосунків. Воно свідчить про їхній трансцендентальний рівень.

Навчитися слухати те, що відбувається на цьому рівні, — незрівнянно більш важке завдання, ніж навчитися говорити. Пов'язано це з тим, що вміти слухати й чути — це значить не тільки розуміти, але й приймати співрозмовника. Вищий щабель цього дарунку — емпатія, уміння не просто вислуховувати, але й співпереживати. Ті, хто вміє проникати у внутрішній світ своїх близьких, як правило, украй рідко з'ясовують стосунки: їм це просто не потрібно. «Я повинен вчуватися в іншу людину, цілісно побачити зсередини її світ так, як вона його бачить, стати на її місце і потім, знову повернувшись на своє, доповнити її світогляд тим надлишком бачення, що відкривається з цього мого місця поза ним, створити їй завершальне оточення з цього надлишку мого бачення, мого знання, мого бажання й почуття» [1, с. 27].

Р.М.Рільке оспівував спрямованість людини не до своєї перемоги, але до поразки своєї обмеженості і своєї мірної правоти — перед лицем більшого, духовного, тому що саме така шукана й бажана поразка дарує істинно гідний новий розквіт усіх сил — істинно взаємних, діалогічних, відкритих буттю всесвіту.

У взаєминах любові зайвим є самоствердження, тому що мене стверджує інший, отже, мені немає потреби стверджуватися самому. Варто звернути увагу на те, що на мові Писання й у досвіді церкви любов — «не почуття, не емоція, це ступінь життя, повнота, що здатна віддаватися безстрашно».

У глибинне спілкування може вступити тільки той, хто попередньо розірвав у собі мірки емоційного своєвиміру. Щирий «голос» людина одержує тією мірою, у якій їй вдалося позбутись голосу сліпо-емоційної сфери і піднятися до безпристрасних духовних почуттів. Тільки такі співчутливо-сердечні почуття уможливають чистоту «звучання» правди буття. Основою таких стосунків може виступати тільки вільний вибір і визначений ним відповідальний вчинок. Свобода — це не каприз. Свобода передбачає прийняття зобов'язань, а суспільство, зіткане на цих засадах, має добрі онтологічні підстави. Укоріненість державності в людській душі й

відбувається саме через сімейну структуру, і саме тут витoki державності, і з цього ґрунту вона має початок. Так, “батьківщина” – це наймолодший феномен у національному житті (на відміну від “неньки”), і до нього навіть немає свого адекватного ставлення, а взаємини складаються за принципом: як в інших людей. По суті ж, цей міфологічний образ тільки набуває повноти свого звучання, іще тільки вгадуються його загальні риси в національному портреті.

Література

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
2. Забужко О. Шевченків міф України. - К., 1997.
3. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М., 1993.
4. Кураев А. О вере и знании – без антиномий // Вопросы философии. – 1992. -№7.
5. Лотман Ю.М. Новые аспекты изучения механизмов культуры // Цит. за: Кон І.С. Вступ до сексології. – К., 1991.
6. Українська душа. - К., 1992.

Нгуен Винь Фюнг — аспирант Української академії
політичних наук

Управление иностранными инвестициями во Вьетнаме: опыт привлечения и проблемы

Вьетнам с начала проведения политики “открытых дверей” делает приоритетным в политике обновления экономики страны привлечение иностранных инвестиций. В настоящее время действует 1754 иностранных проекта общей стоимостью 34,4 млрд. дол. Однако кризис, начавшийся в 1997г. в Азии, уже дает о себе знать. Главный вопрос: как можно привлекать иностранных инвесторов в той ситуации, когда у них на родине дефицит “твёрдой валюты”, а во Вьетнаме растёт инфляция? Эта задача непростая, хотя уже наблюдаются некоторые результаты проводимой политики.

Во-первых, государственный контроль над курсом национальной валюты, снижением импорта и стимулированием экспорта товаров в какой-то мере балансирует внешний товарооборот. За 1998 г. импорт сократился на 1,4% по сравнению с 1997 г. а экспорт вырос на 1%. Правительство неоднократно пересматривало систему налогообложения в области экспорта-импорта с целью получения максимального объёма иностранной валюты, обязало предпринимателей продавать 80% валютной выручки национальному банку. Эта административная мера хотя и не отвечает принципам рыночных отношений, но создает крепкий резервный валютный фонд государства. Благодаря этому во Вьетнаме, даже во время финансово-денежного кризиса ещё сохраняется экономический рост на уровне 6-7%.

Во-вторых, относительно капиталовложений правительством были установлены льготы для прямых инвестиций, упрощены до минимума процедуры отработки и

выдачи разрешения на них. Совместные предприятия с иностранными инвестициями признаны неотделимой частью многоукладной экономики Вьетнама. Более 500 СП имеют льготы по налогу, прибыль, некоторые из них в течение 8 лет с момента получения прибыли вовсе освобождаются от налогообложения. Аренда производственных земель для 560 СП является привилегированной, контролируемой на уровне государства.

В-третьих, учитывая долговременный характер последствий финансово-денежного кризиса, вьетнамское правительство разработало стратегию развития и сотрудничества с зарубежными и отечественными инвесторами. Суть этого сотрудничества заключается в том, что Министерство планирования и инвестиций действует в тесной связи с предпринимателями, принимая их рекомендации, претензии и своевременно разрешая возникающие вопросы в рамках своей компетенции. С другой стороны, это министерство регулирует процесс привлечения капитальных вложений в разные отрасли, регионы народного хозяйства посредством создания более благоприятных условий для менее привлекательных объектов инвестирования. Если в промышленности осуществляется 1076 проектов с более чем 50% общей стоимости, в отраслях гостиниц, жилищных помещений, офисов, туризма 252-проекта, то в сельское, лесное, морское хозяйство, перерабатывающую промышленность, медицину, образование, культуру привлекаются скромные средства. Из 63 административных субъектов только на Ханой и Хошимин приходится более половины объёма инвестиций. Поэтому сейчас совместными силами правительство, министерства и местные власти создают все необходимые условия для эффективной работы с зарубежными инвесторами на местах. Это позволяет улучшить ситуацию с занятостью и инфраструктурой на местном уровне.

В-четвертых, в недалёком будущем правительство Вьетнама собирается разрешить акционирование предприятий с иностранными капиталами. Если учесть, что после кризиса финансовые вложения от частных зарубежных

предпринимателей обязательно будут сокращаться, то эта мера должна ещё больше стимулировать вложения денежных средств отечественных предпринимателей, а также трудовых коллективов предприятий. В данный момент механизм акционирования ещё находится на стадии отработки, но уже поступило немало таких предложений, особенно от предприятий легкой промышленности и перерабатывающей отрасли. Более чем за 12 лет провозглашения курса обновления страны Вьетнам имеет немало достижений в области законодательства, стабилизации народного хозяйства и общества в целом, но тем не менее продолжает проводить экономические реформы в рыночных условиях, расширяет сферы сотрудничества со многими странами региона и всего мира. Это в какой-то мере позволяет чувствовать себя спокойно инвесторам, решившим вложить свой капитал в чужой стране.

Однако перед правительством стоит немало проблем, требующих незамедлительного разрешения. С 1 июля 1999 г. заработная оплата на предприятиях с иностранными инвестициями должна оплачиваться во вьетнамской национальной валюте. Некоторые тарифы на энергию, воду, связь также будут значительно изменены.

Актуален вопрос подготовки специалистов высокой квалификации по работе в области инвестиций. Государственный комитет по образованию контролирует программу и направления подготовки студентов в вузах и стимулирует деятельность бюро трудоустройств, передает право приёма работников непосредственно инвесторам.

В целом можно сделать вывод, что необходим новый импульс во всех отраслях экономики Вьетнама для решения поставленных задач.

Наші автори

- Андрущенко Віктор Петрович** — член-кореспондент АПН України доктор філософських наук, професор, директор Інституту вищої освіти АПН України
- Андрущенко Тетяна Вікторівна** — аспірант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка
- Білобров Борис Давидович** — в.о. доцента кафедри фінансів і кредиту Херсонського державного технічного університету
- Ващенко Костянтин Олександрович** — кандидат політичних наук, відповідальний працівник ТОВ “Юридична міжнародна фірма”
- Губерський Леонід Васильович** — член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, директор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка
- Кравченко Петро Анатолійович** — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка
- Нгуєн Ван Зунг** — аспірант Української академії політичних наук
- Нгуєн Віль Фіонг** — аспірант Української академії політичних наук
- Нгуєн Вет Хоа** — аспірант Української академії політичних наук
- Нгуєн Куок Віль** — аспірант Української академії політичних наук
- Нестуля Олексій Олексійович** — доктор історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Полтавського кооперативного інституту
- Огнев'юк Віктор Олександрович** — кандидат філософських наук, заступник Міністра освіти України
- Пащенко Володимир Олександрович** — член-кореспондент АПН України, доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка
- Радчук Віктор Кирилович** — стажист-дослідник Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка
- Сарапін Віктор Олексійович** — в.о. доцента кафедри фінансів і кредиту Херсонського державного технічного університету
- Усанова Людмила Анатоліївна** — асистент кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка
- Шейко Сергій Володимирович** — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології Полтавського державного сільськогосподарського інституту
- Яковенко Лариса Іванівна** — докторант економічного факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка

ПЕРЕЛІК ЗАКЛАДІВ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ РОЗСИЛКИ ЗБІРНИКА

1. Адміністрація Президента України
(01026, Київ, вул. Банкова, 11)
2. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(03039, Київ, проспект 40-річчя Жовтня, 3)
3. Національна парламентська бібліотека України
(01001, Київ, вул. М.Грушевського, 1)
4. Державна науково-технічна бібліотека України
(01171, Київ, вул. Горького, 180)
5. Львівська державна наукова бібліотека ім.В.Стефаника
(79001, Львів, вул. Стефаника, 2)
6. Одеська державна наукова бібліотека ім.М.Горького
(65020, Одеса, вул.Пастера, 13)
7. Харківська державна наукова бібліотека ім.В.Г.Короленка
(61003, Харків, провулок Короленка, 18)
8. Книжкова палата України
(02094, Київ, пр.Гагаріна, 27)
9. Міністерство освіти і науки України
(01033, Київ, бульвар Шевченка, 16)
10. Вища атестаційна комісія України
(01001, Київ, Хрещатик, 34)
11. Волинський державний університет ім.Лесі Українки
(43009, Луцьк, проспект Волі, 13)
12. Дніпропетровський державний університет
(49025, Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 72)
13. Донецький державний університет.
(83055, Донецьк, вул. Університетська, 24)
14. Дрогобицький державний педагогічний університет
ім.Івана Франка
(82100, Дрогобич, вул. Івана Франка, 34)
15. Запорізький державний університет
(69600, Запоріжжя, вул.Жуковського, 66)
16. Інститут філософії НАН України
(01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)
17. Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка
(01017, Київ, вул. Володимирська, 64)
18. Львівський національний університет ім.Івана Франка
(79002, Львів, вул. Університетська, 1)
19. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого
(61024, Харків, вул. Пушкінська, 77)
20. Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова
(01030, Київ, вул. Пирогова, 9)

ПЕРЕЛІК ЗАКЛАДІВ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ РОЗСИЛКИ ЗБІРНИКА

21. Національний університет "Києво-Могилянська академія"
(04070, Київ, вул. Сковороди, 2)
22. Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова
(65057, Одеса, вул. Петра Великого, 2)
23. Прикарпатський університет ім. В. Стефаника
(76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57)
24. Полтавський державний педагогічний університет
ім. В.Г. Короленка
(36003, Полтава, вул. Остроградського, 2)
25. Сумський державний університет
(40007, Суми, вул. Римського-Корсакового, 2)
26. Східноукраїнський державний університет
(91034, Луганськ, квартал Молодіжний, 20-А)
27. Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського
(95038, Сімферополь, вул. Ялтинська, 4)
28. Ужгородський державний університет
(88000, Ужгород, вул. Горького, 4)
29. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
(61006, Харків, майдан Свободи, 4)
30. Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького
(18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81)
31. Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича
(14012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2)
32. Чернігівський державний педагогічний університет
ім. Т.Г. Шевченка
(14000, Чернігів, вул. Свердлова, 53)
33. Російська державна бібліотека
(101000, Российская Федерация, Москва, просп.
Калинина, 3)
34. Російська державна публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна
(191011, Российская Федерация, Санкт-Петербург,
ул. Садовая, 18)

**Підписано до друку 24.02.2000 р.
Формат 60*84.1/16
Папір офсетний. Спосіб друку — різнографія.
Ум.друк.арк. 10,3. Зам №359.
Видавництво «АСМІ». 36020, Полтава,
вул. Комсомольська, 24.
Тел./факс (05322) 2-57-69.
Надруковано в ІОЦ Полтавського державного
педагогічного університету (36003, м.Полтава,
вул.Остроградського, 2)**